DE GEBOORTETIJD VAN HET MODERNE KAPITALISME

DOOR A. W. IJZERMAN

1927

N.V. „ONTWIKKELING" — AMSTERDAM

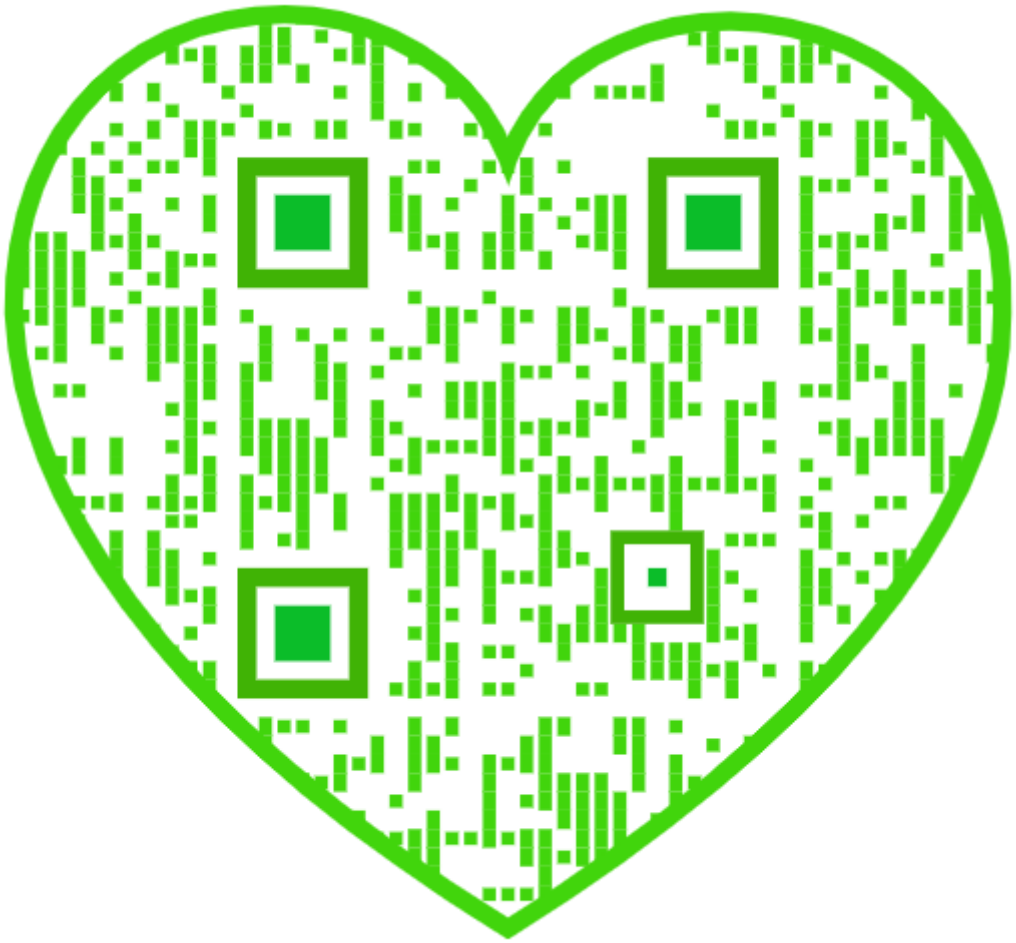

DE GEBOORTETIJD VAN HET MODERNE KAPITALISME

DOOR A. W. IJZERMAN

1927
N. V. BOEKHANDEL EN UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
„ONTWIKKELING" KEIZERSGRACHT 376, AMSTERDAM

VOORBERICHT.

„De Geboortetijd van het Moderne Kapitalisme" is het eerste van eenige boekjes over de ekonomische geschiedenis van de z.g. beschaafde volken in het Modern-Kapitalistische Tijdperk.

Dit boekje loopt over de periode, waarin het Moderne Kapitalisme ter wereld kwam. De „omwenteling in het verkeer", die een zeer belangrijk deel van de „ekonomische revolutie" vormt, wordt in een volgend deeltje behandeld, omdat zij zich eerst voltrok toen de machinale groot-industrie in Engeland ongeveer een halve eeuw had bestaan en haar ontwikkeling ook in verscheidene andere landen reeds was begonnen.

A. W. IJZERMAN.

I.

AAN DEN VOORAVOND VAN DE GROOTE OMWENTELING.

Zoomin als in de toekomst de geschiedschrijver het aanvangsjaar van het socialistische tijdperk zal kunnen noemen, zoomin kan men thans het begin van de huidige of van een vroegere phase der maatschappelijke ontwikkeling aangeven met de imponeerende nauwkeurigheid en beslistheid van een jaartallenboekje. En ook indien de kennis van de ekonomische feiten en verschijnselen geen groote leemten vertoonde, zou men daartoe niet in staat zijn. De vervanging van de eene produktiewijze door de andere komt niet plotseling tot stand, maar voltrekt zich in den loop van vele jaren, vaak in den loop van vele eeuwen. Een nieuwe ontwikkelingsphase onderscheidt zich van haar voorgangster niet hierdoor, dat alles anders geworden zou zijn dan het in de vorige phase was. Het nieuwe maatschappelijk gebouw is niet op de puinhoopen van alle oude bouwwerken verrezen; er is integendeel veel van het oude bewaard gebleven. Het oude is niet geheel verdrongen, doch op een tweede plan gedrongen. Het nieuwe is niet uit den hemel komen vallen; het heeft zich reeds in een vorige phase ontwikkeld; de tijd van zijn ontstaan en zijn eersten opbloei behoort gewoonlijk tot een ver verleden, door eeuwen gescheiden van de periode waarin het tot vollen wasdom komt.

De indeeling van de geschiedenis in ontwikkelingsphasen naar de verschillende produktiewijzen of organisatievormen van den arbeid, beteekent dan ook volstrekt niet dat in elk tijdperk slechts een bepaalde produktiewijze zou hebben bestaan. Zij beteekent alleen dat in elk tijdperk een bepaalde produktiewijze overheerschte of sterk op den voorgrond trad. Zoo zijn b.v. in de tegenwoordige phase, in het tijd-

perk van het moderne kapitalisme, lang niet alle vóór-kapitalistische vormen van arbeidsorganisatie — als: eigen-prdouktie voor het gezin, ambachtsgewijze produktie, gemeenschappelijk grondbezit en -gebruik — door de kapitalistische onderneming verdrongen. En waar juist het modern-kapitalistische tijdperk zich kenmerkt door een buitengewoon snel tempo van den ekonomischen vooruitgang, door een zeer sterk overwicht van den nieuwen, kapitalistischen bedrijfsvorm op de oudere vormen van arbeidsorganisatie, en dit tijdperk in bijzondere mate fnuikend is voor oude vormen en tradities, is het waarschijnlijk, dat er in vroegere tijdperken naar verhouding nog veel méér uit voorafgegane ontwikkelingsphasen bleef bestaan en dat dus in die tijdperken de heerschappij van de destijds heerschende produktiewijze nog veel minder onbeperkt was. Het is dan ook onmogelijk den duur der verschillende ontwikkelingsphasen scherp af te bakenen; er is een zoo sterke „vervloeiing der grenzen", dat men slechts bij benadering kan aangeven, wanneer het eene tijdperk eindigde en het andere begon.

Het begin van de *„vroeg-kapitalistische" periode,* het *tijdperk van het opkomend kapitalisme,* in Europa [1]), valt volgens Sombart [2]) in de 13e eeuw.[3]) Deze, weinig preciese, dateering wordt echter niet

[1]) D.w.z. in de westelijke helft van Europa. Rusland was in het laatste gedeelte der Middeleeuwen veel meer een Aziatisch dan een Europeesch land.

[2]) W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus,* 2e druk, deel II, blz. 7 e.v.

[3]) Natuurlijk afgezien van „het kapitalisme in de Oudheid", dat zich o.a. in Zuid-Europa, in de Grieksch-Romeinsche wereld, heeft ontwikkeld, een kapitalisme, waarvan we ons trouwens geen al te wijdsche voorstelling moeten maken. Dit kapitalisme had reeds een paar eeuwen vóór den val van het West-Romeinsche Rijk zijn hoogtepunt overschreden. Volgens Salvioli heeft, lang vóór den aanvang der Middeleeuwen, de vermindering van de geldvoorraad „de laatste sporen van het kapitalisme der Oudheid weggevaagd". (J. Salvioli. *Der Kapitalismus im Altertum,* blz. 264.) Het lijkt ons niet absoluut uitgesloten, dat in sommige Italiaansche steden niet alle „laatste sporen" van het kapitalisme der oudheid verdwenen waren en dat dit de herrijzenis van het kapitalisme in de Middeleeuwen bevorderd kan hebben. Er zijn ons echter geen feiten bekend, die deze mogelijkheid tot een waarschijnlijkheid zouden kunnen maken.

algemeen als juist erkend. Zoo verdedigt Brentano in „Die Anfänge des modernen Kapitalismus", tot groote verontwaardiging van Sombart, de meening, dat reeds in de 12e eeuw in Venetië een ontwikkeld handelskapitalisme bestond. En ook voor de oudere opvatting, dat, waar één of enkele zwaluwen nog geen zomer maken, eerst in het laatst der 15e of in het begin der 16e eeuw de kapitalistische phase werd bereikt, zijn belangrijke argumenten aan te voeren.

Met veel grooter nauwkeurigheid, althans met veel geringer onnauwkeurigheid, kan men het begin van *het modern-kapitalistische tijdperk* aangeven; het valt vrijwel samen met den aanvang der 19e eeuw.[4]) Heeft het vroeg-kapitalisme zich in den beginne uiterst langzaam en geleidelijk ontwikkeld en heeft die ontwikkeling eerst in de 16e eeuw, toen haar tempo plotseling veel sneller werd, groote schokken in het maatschappelijk leven veroorzaakt, het moderne kapitalisme is niet zoo ongemerkt ter wereld gekomen, zijn heerschappij werd ingeleid door een groote omwenteling, of liever: door twee groote omwentelingen, die beide in het laatste gedeelte der 18e eeuw aanvingen.

De meest bekende van die twee omwentelingen is de Groote Fransche Revolutie. Het is de revolutie, waardoor het bestaande regeeringsstelsel in Frankrijk omver geworpen werd, de bourgeoisie de staatsmacht veroverde en een aantal hinderpalen voor de verdere ontwikkeling van het kapitalisme uit den weg werden geruimd.

Die revolutie, welker invloed zich tot ver buiten de grenzen van Frankrijk deed gevoelen, bracht bijna heel Europa in opschudding en in oorlog. Zij heeft, ook door haar spannend en dramatisch verloop, een geweldigen indruk gemaakt op de tijdgenooten en op de volgende geslachten.

Ongeveer in denzelfden tijd — iets vroeger — begon in Engeland

[4]) In Engeland begint het modern-kapitalistische tijdperk enkele tientallen jaren vóór 1800, op het grootste deel van het vasteland van Europa enkele tientallen jaren na 1800.

een andere revolutie, die zich in de 19e eeuw over de geheele beschaafde wereld uitbreidde. Zij trok destijds en ook later veel minder de aandacht dan de Fransche Revolutie. Zij had dan ook niet een zoo dramatisch verloop: er werd geen Bastille bestormd, geen koning en koningin onthoofd, er trad geen Schrikbewind en geen Napoleon op. En zoo ook door haar duizenden slachtoffers vielen, zoo bevonden zich onder dezen geen bekende of beroemde personen, maar waren het louter onbekende proletariërs of proletariërskinderen, wier leven door honger en door ongebreidelde uitbuiting geknauwd of gesloopt werd.

Deze tweede revolutie bracht geen politieke, maar een ekonomische verandering te weeg, zij was een revolutie in de techniek: de vervanging van de levende arbeidskrachten en de levende beweegkrachten in de industrie door levenlooze werktuigen, door de arbeidsmachines en de stoommachines. Voor de maatschappij had zij nog grooter en vèrstrekkender gevolgen dan de Fransche Revolutie. Zij beteekende méér dan een opruiming van oude staketsels, die het voortdringen van het kapitalisme belemmeren; zij was het begin van den volkomen triomf van het kapitalisme zelve. Met haar vangt het tijdperk van het moderne kapitalisme aan.

***

In den tijd, welke onmiddellijk aan de Omwenteling voorafging, had het kapitalisme reeds een ontwikkeling van verscheidene eeuwen achter zich, doch de vermaarde polsslag van den Tijd was in die periode nog zooveel trager — en rustiger — dan in het modern-kapitalistische tijdperk, dat de 18e eeuw, dus de maatschappij tegen het einde van de vroeg-kapitalistische phase, in ekonomisch opzicht dichter bij de 16e eeuw dan bij de 19e eeuw stond.

De enorme industrieele grootbedrijven van onzen tijd, met hun geweldige machines en hun vele duizenden arbeiders, ontbraken in

de 18e eeuw nog geheel. Hoog boven de dakenmassa's van de steden verhieven zich alleen de kerktorens, staken nog geen fabrieksschoorsteenen uit. Een onderneming, waarin een honderdtal of een paar honderd arbeiders werkten, gold destijds reeds als een zeer groot bedrijf.[5]) De arbeid geschiedde zonder stoommachines en zonder motoren, hij ging ook in figuurlijken zin over het algemeen „niet met stoom". De verhouding tusschen het toenmalige tempo van het ekonomisch leven en dat van onzen tijd verschilt niet zoo bijster veel van de verhouding tusschen de snelheid van een trekschuit en die van een spoortrein. Hoezeer de produktiviteit van den arbeid sinds de Middeleeuwen aanmerkelijk was vooruitgegaan, naar onze begrippen was zij zeer gering en was de maatschappij in de 18e eeuw nog zeer arm. Er bestaan slechts enkele ramingen van het toenmalige „nationaal inkomen" der verschillende volken en die weinige ramingen loopen bovendien nog vrij sterk uiteen. Het is dus niet mogelijk een ook maar eenigszins nauwkeurige vergelijking te maken tusschen het 18e-eeuwsche en het tegenwoordige inkomstenpeil, doch het kan toch als vrij zeker worden aangenomen, dat in Engeland en Frankrijk (toen de ekonomisch meest ontwikkelde en sterkst vooruitgaande groote landen) omstreeks het midden der 18e eeuw het

---

[5]) Er waren destijds wel *enkele* grootere bedrijven. Zoo was in de 2e helft der 18e eeuw de ontginning van de Fransche steenkolenlagen in handen gekomen van kapitaalkrachtige maatschappijen op aandeelen en bestonden bij den aanvang der politieke revolutie — toen in Frankrijk van de industrieele revolutie nog slechts de allereerste symptomen merkbaar waren — in den kolenmijnbouw reeds grootkapitalistische ondernemingen, waarvan de Compagnie d'Azin de omvangrijkste was. „De Compagnie d'Azin telt in 1789 4000 arbeiders, zij gebruikt 12 stoommachines . . ." (Henri Sée. *La France économique et sociale au XVIIIe Siècle, blz. 138.)* Deze stoommachines dienden om het water uit de mijnen te pompen. Dergelijke „pompes à feu" (vuurpompen, d.w.z. stoompompen) werden in Engeland reeds in het begin der 18e eeuw gebruikt, dus lang vóór de uitvindingen van James Watt en vóór de aanwending van de stoomkracht tot het in beweging brengen van de arbeidsmachines in de fabrieken.

gemiddeld inkomen per gezin niet méér — waarschijnlijk minder — bedroeg dan ¼ van het gemiddelde gezinsinkomen bij den aanvang der 20e eeuw.

In den landbouw waren de werktuigen en de werkwijzen nog vrijwel dezelfde als in de Middeleeuwen en eerst in de tweede helft der 18e eeuw kwam in Engeland, en later, in mindere mate, ook in Frankrijk op dat gebied een vooruitgang van beteekenis. Op het terrein van de nijverheid had de ontwikkeling der techniek nooit geheel stilgestaan, maar de gemaakte vorderingen waren toch nog zeer bescheiden gebleven. Ook de industrieele produktie was bijna uitsluitend handwerk. Het was de mensch, de menschenhand, soms ook de menschenvoet, die met behulp van gereedschappen de produkten vervaardigde. De machinale industrie, waar niet de levende arbeider maar het levenlooze werktuig de voornaamste plaats inneemt en het belangrijkste deel van het arbeidsproces door de machines of in ketels, vaten, buizen enz. tot stand komt, was nog uiterst zeldzaam. Zij ontbrak weliswaar in den tijd, welke aan de groote technische omwenteling en aan de periode van ,,het fabrieksstelsel'' voorafging, niet geheel; er bestonden toen reeds een aantal machinale bedrijven of fabrieken, als zaagmolens, suikerfabrieken, ijzerpletterijen en -gieterijen, zijdefabrieken, enz., maar dergelijke bedrijven kwamen slechts sporadisch voor en de arbeidsmachines werden er niet door stoommachines, doch door menschen, paarden, watermolens of windmolens in beweging gebracht.

Veel talrijker dan die eerste vertegenwoordigers van de moderne fabriek, waren de z.g. ,,manufakturen'', die men fabrieken-zondermachines zou kunnen noemen. In die manufakturen werkten betrekkelijk groote aantallen arbeiders in dienst van een ondernemer tezamen en bestond vaak reeds een zeer ver doorgevoerde arbeidssplitsing, waardoor ieder arbeider zich bepaalde tot een klein en soms zeer eenvoudig onderdeel van de geheele arbeidstaak.

Het is door die arbeidssplitsing, door de versimpeling van de taak

van den arbeider tot een voortdurende herhaling van eenige eenvoudige handgrepen, dat de manufaktuur de mogelijkheid schiep tot de vervanging van den arbeidenden mensch door de arbeidsmachine. En dit geeft aan dien vorm van arbeidsorganisatie een zoo bijzondere belangrijkheid, dat men het tijdperk van het vroeg-kapitalisme — wanneer men het minder op zich zelf dan wel in verband met, als voorlooper van het moderne kapitalisme beschouwt — met Marx de „manufaktuur-periode" kan noemen. Maar men dient daarbij in het oog te houden, dat de manufakturen in die periode volstrekt niet zóó verbreid en zóó talrijk zijn geweest, dat de manufaktuur de dien tijd kenmerkende industrieele bedrijfsvorm was.[6]) Zij was toen, afgezien van de zeer schaarsche fabrieken, de nieuwste, de meest moderne, maar niet de meest voorkomende bedrijfsvorm.

[6]) „Wij moeten ons er bovendien voor wachten, de beteekenis van een nauwkeurige beschrijving toe te kennen aan hetgeen, in zijn (Marx') gedachtengang, voornamelijk de beteekenis van een verklaring had. We zouden ons bijvoorbeeld vergissen, indien we meenden, dat de manufaktuur het kenmerkende en overheerschende verschijnsel is van het tijdperk, hetwelk aan dat der groot-industrie is voorafgegaan. Is zij logisch de noodzakelijke voorloopster van het fabrieksstelsel, het is historisch onjuist, dat zij zich dermate zou hebben uitgebreid, dat zij op de industrie haar stempel drukte. Evenzeer als haar verschijning, in het tijdperk der Renaissance, een belangrijke en teekenende gebeurtenis is, evenzeer blijft haar rol — in Engeland althans — gedurende de volgende eeuwen van ondergeschikte beteekenis. We kunnen desnoods spreken van het manufaktuur-stelsel om het te vergelijken met dat van de moderne groot-industrie, mits we maar niet vergeten, dat dit stelsel nimmer overheerschend is geweest, en dat daarnaast tot het laatst toe de nog zeer levenskrachtige overblijfselen van vroegere industrieele stelsels zijn blijven bestaan." (P. Mantoux. *La Révolution Industrielle au XVIII^e Siècle*, blz. 71.)

Wat Mantoux over Engeland opmerkt, geldt evenzeer voor het 18^e-eeuwsche Frankrijk. De groote en in sommige industrietakken overheerschende beteekenis, die de manufaktuur daar in de 17^e eeuw kreeg, was te danken aan den zeer krachtigen steun der regeering. Toen later, onder Lodewijk XV, de staatszorg voor de manufakturen verminderde, werden deze door andere bedrijfsvormen, vooral door de huisindustrie, teruggedrongen en gingen zij voor een deel te niet.

Het grootste deel van de industrieele produktie geschiedde ook in de 18e eeuw nog in de kleine werkplaatsen van de zelfstandige ambachtslieden, die alleen dan wel met een of met 'n paar gezellen en leerlingen werkten, en in de huisindustrie, door de in hun eigen woning werkende arbeiders en boeren. Daarnaast bestond nog, vooral op het platteland, veel meer dan in onzen tijd, de produktie voor eigen gebruik, het door en voor het gezin spinnen, weven, kleermaken, broodbakken enz.

De huisindustrieele arbeid ging ten plattelande vaak samen met het landbouwbedrijf en was soms niet meer dan een nevenbedrijf van de boeren, dat voornamelijk in het winterseizoen werd uitgeoefend. Voor een deel waren de in de huisindustrie werkzame personen zelfstandige producenten; zij kochten of produceerden zelven hun grondstoffen, waren in het bezit van eigen werktuigen en gereedschappen, en verkochten hun produkten aan rondreizende kooplieden of brachten ze in een naburige stad ter markt. Voor een ander en toenemend deel arbeidden zij in dienst van een kapitalistischen ondernemer, die hen van grondstoffen en soms ook van werktuigen voorzag. Deze laatste vorm van huisindustrie, de kapitalistische huisindustrie, was in het vroeg-kapitalistische tijdperk de meest voorkomende vorm van kapitalistisch bedrijf op het gebied van de nijverheid.

Evenmin als in enkele grootbedrijven geconcentreerd, was de 18e-eeuwsche nijverheid in enkele steden of in enkele streken gelokaliseerd; verschillende industrieën waren vrijwel over het geheele land verbreid. Van de wolindustrie, die sinds de Middeleeuwen de belangrijkste industrie van Engeland was, zegt Mantoux: „Het is onmogelijk een gebied van eenigen omvang door te reizen, zonder er haar tegen te komen; zij is als het ware over de gansche oppervlakte van Engeland verspreid." [7]) Op het Fransche platteland bestond in de 18e eeuw een zeer belangrijke huisindustrie, ook in streken, waar men thans

---

[7]) P. Mantoux. *La Révolution Industrielle au XVIII^e Siècle,* blz. 31.

weinig of geen industrie meer vindt.[8]) Het aantal personen, dat in de Normandische dorpen voor de Rouaansche ondernemers spon en weefde, werd in de eerste helft der 18e eeuw op 180.000 geschat.

Waar geen van de verschillende bedrijfsvormen der nijverheid op de andere een zoo verpletterend overwicht had als later de machinale industrie zou bezitten, bestonden die verschillende vormen van arbeidsorganisatie eeuwenlang naast elkaar, drongen de jongere, kapitalistische vormen slechts zeer geleidelijk de oudere vormen terug en was hun vooruitgang volstrekt geen snelle en ononderbroken zegetocht. Zoo acht Cunningham het waarschijnlijk, dat gedurende de 17e eeuw de zelfstandige huisindustrie in Engeland op de kapitalistische industrie een deel van het aan deze verloren terrein heroverde.[9]) En hij wijst er op, dat het kapitalistisch bedrijf zelfs niet altijd in technisch opzicht het best geoutilleerd was: Kay's schietspoel [10]) werd door de zelfstandige huisindustrieele wevers van Yorkshire met graagte in gebruik genomen, terwijl haar invoering in de kapitalistische weefindustrie van de oostelijke „graafschappen" vertraagd werd door het verzet van de loonarbeiders, die weinig voelden voor een technische verbetering,

---

[8]) „In Bretagne en in Beneden-Maine geeft de plattelandsche (huis)industrie niet het aanzijn aan de kapitalistische (groot)industrie; wanneer zij tegen het einde der 18e eeuw en in de 19e eeuw in verval raakt, worden deze provincies bijna uitsluitend agrarisch." (Henri Sée *La France économique et sociale au XVIIIe Siècle,* blz. 132.)

[9]) „Het is niet onwaarschijnlijk, dat gedurende de zeventiende eeuw de omstandigheden gunstig waren voor de (zelfstandige) huisindustrie en dat deze zich uitbreidde ten koste van de andere (d.w.z. van de kapitalistische industrie, waaronder Cunningham niet alleen de manufaktuur maar ook de kapitalistische huisindustrie verstaat); maar waar de kapitalist beter dan de (zelfstandige) huisarbeider in staat was te profiteeren van de uitbreiding van den handel der 18e eeuw en van de technische hulpmiddelen der 19e eeuw, heeft hij ten slotte den strijd gewonnen." (W. Cunningham. *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times,* 5e druk, 1e deel, blz. 498.)

[10]) Door deze uitvinding, waarvoor Kay in 1733 patent kreeg, kon het werk, waarvoor vroeger twee wevers noodig waren, door één wever verricht worden.

welke een deel hunner overbodig maakte en met werkloosheid bedreigde.

***

Ziet het industrieele bedrijfsleven van de 18e eeuw er nog tamelijk antiek uit, een veel minder onmodernen indruk maakt de 18e eeuwsche handel, vooral het handelsverkeer ter zee. De groote koopvaardijvloten van Holland, Engeland en Frankrijk vervoerden reeds groote massa's artikelen, ook massa-artikelen, van en naar de verschillende Europeesche landen en de vreemde werelddeelen. De tijd, waarin de schipper slechts bij uiterste noodzaak de kustlijn uit het oog verloor, behoorde al tot een ver verwijderd verleden en de wereld was voor den Europeaan eenige malen zoo groot als zij in de Middeleeuwen was geweest. Waren de schepen sinds het einde der Middeleeuwen in bouw en in omvang niet zoo heel veel veranderd [11]), in aantal waren zij buitengewoon sterk toegenomen. De totale tonnenmaat van de Engel-

---

[11]) „De zeeschepen van de handelsvloten zijn tot in de 19e eeuw ongeveer gebleven zooals ze bij het einde der Middeleeuwen waren. Alleen zijn er enkele grootere typen voor de vaart over de oceanen, vooral voor de vaart naar Oost-Indië (vandaar dat zij Oost-Indiëvaarders genoemd werden) bij gekomen. Was de maximum-grootte der Venetiaansche schepen tijdens de Middeleeuwen 480 ton geweest, zoo bedroeg zij thans voor sommige Spaansche galjoenen, alsook voor sommige schepen van de Engelsche en Hollandsche Compagnieën 600 à 800 ton. Doch dit bleven zeldzame uitzonderingen. In den regel waren ook de schepen voor de Groote Vaart niet grooter dan 500 ton, hadden de grootste schepen, die het verkeer tusschen de Europeesche landen onderhielden, niet meer dan 100 à 300 ton inhoudsruimte en waren de meeste veel kleiner." (W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus*, 2e druk, 2e deel, blz. 279.)

Voor de oorlogsvloot werden in de 17e en 18e eeuw belangrijk grootere schepen gebouwd; oorlogsschepen van meer dan 1000 ton waren geen uitzonderingen, en enkele hadden een grootte van 17 à 1800 ton.

De 20e eeuwsche „Rotterdam" meet 24.149 ton, de „Leviathan" 59.957 ton. De tonnenmaat van dit laatste schip, het grootste dat tot dusver gebouwd is, overtreft waarschijnlijk die van de geheele Engelsche koopvaardijvloot ten tijde van Koningin Elisabeth!

sche koopvaardijvloot (die in de 18e eeuw de Hollandsche overvleugelde) was bij het einde van de 17e eeuw ongeveer 5 à 6 maal, tegen het begin der Fransche Revolutie ongeveer 20 maal zoo groot als bij het einde der 16e eeuw.[12])

Het was de uitbreiding van het handelsverkeer, die den stoot had gegeven tot het ontstaan van de kapitalistische ondernemingen in de industrie, en die gedurende de geheele vroeg-kapitalistische periode de ontwikkeling van de industrie niet alleen heeft bevorderd, maar ook heeft beheerscht.[13]) In den handel werd het grootste deel der kapitalen, noodig voor de oprichting van industrieele ondernemingen, gevormd en de uitbreiding van den handel, de toenemende vraag naar massale levering van goederen, riep de noodzakelijkheid van massale produktie in het leven, vereischte produktie-in-het-groot. En waar de handwerkmeesters in den regel niet in staat waren hun klein bedrijf bij dien nieuwen eisch aan te passen, gingen de kapitalistische ondernemers er toe over zich zelven met de produktie te bemoeien, hetzij door de oprichting van eigen groote werkplaatsen, van manufacturen en fabrieken, hetzij door de produkten in huisindustrie te doen vervaardigen. De kapitalistische ondernemer, die bij den aanvang van het vroeg-kapitalistische tijdperk bijna uitsluitend koopman was geweest, werd in den loop van dat tijdperk ook industrieel. Maar tot het einde van die periode maakt het kapitalisme zich slechts van een gedeelte der industrieele produktie meester en blijft bovendien in het

---

[12]) In de volgende twaalf jaar, toen de invloed van de industrieele revolutie zich krachtig begon te doen gelden, breidde de Engelsche koopvaardijvloot zich zoo snel uit, dat reeds bij het einde der 18e eeuw haar tonnenmaat 33 à 34 maal zoo groot was als bij het einde der 16e eeuw.

[13]) Gedurende de vroeg-kapitalistische periode is het handelskapitalisme veel verder ontwikkeld dan het industrieel-kapitalisme, terwijl het kapitalisme eerst tegen het einde van die periode, en dan nog alleen in Engeland en enkele kleine gedeelten van het vasteland, op het gebied van den landbouw is doorgedrongen. In verband hiermede zou men deze periode beter *het tijdperk van het handelskapitalisme* dan het tijdperk van de manufaktuur kunnen noemen.

belangrijkste deel van de toenmalige kapitalistische nijverheid, in de huisindustrie, het eigenlijke produktieproces veelal buiten de bemoeiingen van den kapitalistischen werkgever; alleen in de manufaktuur en de fabriek is hij werkelijk regelaar en leider van de produktie. Het type van den kapitalistischen ondernemer is dan ook nog in de 18e eeuw veel meer de koopman dan de industrieel.

Ondanks zijn groote uitbreiding in de 17e en in de 18e eeuw, is ook de handel van dien tijd nog zeer gering, vergeleken met den handel van onze dagen. Het grootst is dit verschil natuurlijk ten aanzien van het handelsverkeer te land, waarbij de goederen in karren en wagens of door lastdieren en lastdragers vervoerd moesten worden, en het transport over groote afstanden dus buitengewoon duur was, wat voor den handel in goederen, die in verhouding tot hun omvang en gewicht weinig kostbaar waren, een sterke belemmering vormde. Maar ook het handelsverkeer te water was, met den huidigen maatstaf gemeten, buiten het 17e- en 18e-eeuwsche Holland nog vrij miniem.[14]) Uit een berekening van Sombart [15]) blijkt, dat in Engeland en Frankrijk, waarvan de buitenlandsche handel in de 18e eeuw zeer sterk was vooruitgegaan en dien van de andere groote staten verre overtrof, de waarde van de in- en uitgevoerde goederen per hoofd van de bevolking in het laatst der 18e eeuw ongeveer even hoog was als omstreeks 1910 in de Balkanstaten Bulgarije en Servië.

***

Alle groote staten waren in de 18e eeuw nog overwegend-agrarische landen, zelfs in Engeland was het grootste deel van de bevolking in het landbouwbedrijf werkzaam en overtrof het inkomen uit dit bedrijf verre dat uit handel en industrie tezamen. In een in 1771 verschenen

[14]) In het jaar 1700 was de totale tonnenmaat van de koopvaardijschepen, die de Engelsche havens uitzeilden nog niet $^1/_{20}$ en in het jaar 1787 nog niet $^1/_5$ van de totale tonnenmaat van de schepen, die in onzen tijd jaarlijks uit Rotterdam vertrekken.

[15]) W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus*, 2e druk, 2e deel, blz. 958.

werk van den Engelschen ekonomist Arthur Young, die een der vermaardste agrarische specialiteiten van zijn tijd was, schat deze, dat het jaarlijksch nationale inkomen destijds — dus omstreeks den aanvang der industrieele revolutie — 119.5 millioen pond sterling bedroeg en dat hiervan 66 millioen uit den landbouw, 27 millioen uit de nijverheid en 10 millioen uit den handel afkomstig waren.

De steden waren veel minder volkrijk dan in onze dagen, er bestonden nog in het geheel geen millioenensteden en slechts zeer weinige steden met meer dan 100.000 inwoners. In Engeland woonde ongeveer $\frac{1}{4}$ van de bevolking in de steden, in de groote vastelandsstaten niet meer dan $\frac{1}{5}$.[16])

Evenals in de Middeleeuwen, zij het dan ook niet in dezelfde mate, was het grondbezit het belangrijkste fundament van rijkdom en aanzien. En er was méér dat aan de middeleeuwsche verhoudingen herinnerde. Op een groot deel van het vasteland bestond nog de hoorigheid, waren de boeren a. h. w. aan den grond gebonden, misten zij het recht om zich buiten het gebied van hun landheer te vestigen en waren zij verplicht voor dien landheer een aantal dagen onbetaalden arbeid te verrichten of hem zonder vergoeding een deel van hun produkten af te staan. Zelfs onvrijheid in den vorm eener van slavernij weinig verschillende lijfeigenschap kwam hier en daar voor. In de ambachtsnijverheid had de gilden-organisatie zich nog gehandhaafd, al was haar beteekenis sinds de Middeleeuwen veranderd en verminderd, doordat de landsregeering haar gezag over de gilden had uitgebreid, de plaatselijke regelingen voor een deel door rijksregelingen waren vervangen en verschillende bevoegdheden van stads- en gildebesturen aan de Kroon waren gekomen. In ekonomisch opzicht hadden de gilden nog meer van hun vroegere beteekenis verloren. Naarmate de kapitalis-

[16]) Van de stedelijke bevolking woonde bovendien het grootste deel in kleine stadjes. Het gezamelijke inwonerstal van de steden met meer dan 10.000 zielen was in Frankrijk bij het begin der Revolutie ongeveer 2 millioen, d. i. nog geen twaalfde gedeelte van de totale bevolking.

tische produktiewijze zich uitbreidde, werd het door hen beheerschte terrein beperkter en werd hun macht op het behouden gebied meer en meer ondermijnd. Des te krampachtiger poogde elke gilde op dat gebied zijn positie te handhaven; in eindelooze processen, betwistten de gilden van verwante bedrijven elkander elk strookje van het terrein. De tendenz, die steeds aan het gildenwezen eigen was geweest, om producenten- en groepsbelangen ten koste van het verbruikers- en het algemeen belang te bevorderen, trad te scherper naar voren, naar gelang die producenten-groepen meer in het gedrang kwamen. Oude regelingen en voorschriften, die oorspronkelijk hadden beoogd de deugdelijkheid van de produkten te verzekeren, werden aangewend om technische verbeteringen, waartoe het gros der gildmeesters uit sleur of uit gebrek aan middelen niet wilden of konden overgaan, te verhinderen. Verworden tot een bolwerk van star konservatisme, geborneerde braafheid en nog geborneerder eigendunk, was het gildewezen in de 18e eeuw een hinderpaal voor den ekonomischen vooruitgang.

Tegenover de vertegenwoordigers van de oude, vóór-kapitalistische verhoudingen, tegenover de adellijke en geestelijke landheeren, de gildemeesters en de hoorige boeren, stonden de kapitalistische ondernemers in handel en industrie, als de vertegenwoordigers van den nieuwen tijd, de dragers van den ekonomischen vooruitgang. De bourgeoisie was de opkomende klasse. Haar macht was niet afhankelijk van de bestendiging van oude en verouderde toestanden. Haar streven liep evenwijdig aan de richting, welke de maatschappelijke ontwikkeling volgde. Haar groote tijd lag niet in het verleden. Zij was de klasse, waaraan de toekomst behoorde en zij nam gestadig toe in ekonomische beteekenis en in aanzien, in kracht en in zelfvertrouwen.

Tegelijk en vaak in bondgenootschap met de bourgeoisie, had zich sinds het laatste deel der Middeleeuwen een andere macht ontwikkeld: de macht van den landvorst, van den koning.

In de Middeleeuwen was de koning, zoowel wat het landbestuur als wat de militaire macht betreft, in hooge mate afhankelijk geweest van

den adel, was hij vaak niet meer dan de eerste of een der eersten onder de voornaamste adellijke landheeren. Maar met de ontwikkeling van het kapitalisme kreeg de koning gelegenheid zich de geldmiddelen te verschaffen, om, met door hem bezoldigde ambtenaren en door hem betaalde huurlegers, zich onafhankelijk te maken van den adel en zijn macht over het geheele land uit te breiden. En omgekeerd, was de uitbreiding van de koninklijke macht, de vestiging van een krachtige centrale regeering, die in het binnenland meer orde en veiligheid bracht, de verkeerswegen verbeterde en een zekere eenheid in munt en maat en rechtspraak kon brengen, en die tegenover het buitenland voor de belangen van haar onderdanen, van den ,,nationalen'' handel en de ,,nationale'' industrie kon opkomen, bevorderlijk aan de ontwikkeling van het kapitalisme.

De landsregeering trachtte bovendien ook door rechtstreeksch ingrijpen den bloei van handel en industrie te bevorderen en bemoeide zich voortdurend met het bedrijfsleven.

In onzen tijd is men in de kringen der kapitalistische ondernemers meestal het tegendeel van gebrand op staatsbemoeiïng met het bedrijfsleven, vindt men haar een hinderlijke nieuwigheid, een ongeoorloofde en schadelijke beknotting van de vrijheid en de energie van den ondernemer en, ergst van al, een stap in de socialistische richting.

Maar in den tijd toen het kapitalistisch bedrijf nog jong was en zich bevond in een niet-kapitalistische en vaak anti-kapitalistisch gezinde wereld, dacht men over die staatsbemoeiïng heel anders.

Het is waar, dat die bemoeiïng destijds, althans in één opzicht, een zeer belangrijk opzicht, ook heel anders was dan in onzen tijd. Want terwijl de tegenwoordige staatsbemoeiïng met het bedrijfsleven voor een deel ten gunste van de arbeiders geschiedt, de uitbuiting der ekonomisch-zwaksten breidelt, grenzen stelt aan den arbeidsduur, waakt voor de veiligheid en de hygiëne in fabrieken en werkplaatsen enz., bekommerde de Staat in de 17e en 18e eeuw, in den goeden ouden tijd, op enkele zeldzame uitzonderingsgevallen na, als verbodsbepalin-

gen tegen het truck-stelsel, zich in het geheel niet om de arbeiders.[17])

Indien de arbeiders ook in die dagen vaak een onderwerp van de aanhoudende zorg der regeering waren, dan betrof deze zorg niet de belangen der arbeiders, maar uitsluitend het belang van het bedrijf.

Was er in een bedrijfstak gebrek aan grondig geschoolde arbeiders, dan deed de regeering alle moeite om dergelijke arbeiders in het buitenland te vinden en hen te bewegen zich binnen haar gebied te vestigen. Zoo werden in de tweede helft van de 17e eeuw, toen de ekonomische politiek van Frankrijk geleid werd door den bekwamen minister van Lodelijk XIV, Colbert, o.a. glasblazers en kantwerkers uit Italië, ijzergieters uit Zweden en heele kolonies lakenwevers uit de Nederlanden naar Frankrijk gelokt. Omgekeerd zorgde de Regeering

[17]) Uit het ontbreken van deze staatsbemoeiïng in de 18e eeuw, moet niet worden afgeleid, dat de toestand van arbeiders destijds zoo gunstig was, dat een dergelijke bemoeiïng overbodig zou zijn geweest.

De groote massa van de bevolking had een zeer sober bestaan en de eigenlijke loonarbeiders, die geen arbeidsmiddelen bezaten, waren zelfs wat hun bestaanszekerheid betreft er niet beter aan toe dan dan hun 19e eeuwsche klassegenooten. Bij misoogsten, oorlogen, enz. verviel een groot deel van de mindergegoede bevolking tot pauperisme en het „ekonomisch herstel" kwam eerst nadat duizenden verhongerd of tengevolge van epidemieën of ondervoeding bezweken waren.

Ten plattelande was de levensstandaard over het algemeen nog belangrijk lager dan in de steden; zelfs in Engeland was het vleesch in vele streken een weelde-artikel en de arme boeren in Schotland gebruikten 's winters als eenig dierlijk voedsel het bloed van hun vee, dat zij, gelijk onzen tijd sommige Afrikaansche negervolken doen, door middel van aderlating aftapten.

In Engeland, waar, in het laatst der 18e en het begin der 19e eeuw, de voor de arbeiders zoo noodlottige gevolgen van de industrieele revolutie nog verergerd werden door een ongeveer gelijktijdige agrarische omwenteling, die een groot deel der plattelandsbevolking naar de industriesteden dreef, bracht de opkomst van het moderne kapitalisme een ernstige verslechtering in het lot van de arbeidersklasse. Maar in dit land was de toestand van de massa der bevolking in de voorafgaande periode, in de eerste 70 jaren van de 18e eeuw geleidelijk vooruitgegaan en was hij gunstiger dan in het overgroote deel van het vasteland, waar hij van dien aard was, dat hij ook door het ongebreidelde moderne kapitalisme niet slechter — althans niet slechter in stoffelijk opzicht — kon worden.

ervoor, de geschoolde arbeiders, die eenmaal in het land waren, er te houden. Tijdens Colbert werden bijv. een aantal Italiaansche glasblazers, die naar hun vaderland wilden terugkeeren, aan de grens gearresteerd en, tot er gelegenheid kwam hen weer naar hun Fransche woonplaatsen te transporteeren, in een gevangenis opgeborgen. De arbeiders van door den Staat opgerichte of gepriviligeerde manufakturen, in de havensteden, werden soms, indien er een buitenlandsch schip, waarmee die arbeiders hun vaderland zouden kunnen verlaten, in de haven lag, eenvoudig in hechtenis genomen tot het schip vertrokken was. De Pruisische koning Friedrich Wilhelm I voorkwam in een deel van zijn rijk de mogelijkheid van een tekort aan arbeidskrachten op nog radikaler wijze: door te bepalen, dat ieder, die uit dat gebied trachtte te emigreeren of anderen hiertoe verleidde, ter dood gebracht zou worden.

Ook het streven van de regeering — inzonderheid in Frankrijk — om de graanprijzen, dus den prijs van het voornaamste levensmiddel van de massa, laag te houden door den uitvoer van graan te bemoeilijken of te verbieden, kwam niet voort uit een bizondere bezorgdheid voor het welzijn van de arbeiders, maar had ten doel lage loonen mogelijk te maken, ten einde de industrie beter in staat te stellen met het buitenland te konkurreeren.

Over de luiheid en de arbeidsschuwheid van „het mindere volk", werd in de 18e eeuw niet minder luid geklaagd dan in de eerste jaren na den Wereldoorlog. En hoewel men op die klachten niet al te veel kan afgaan — er kwam in dien tijd slechts één van de twee partijen aan het woord! — is het toch een feit, dat de kapitalistische ondernemers, terwijl er veel armoede geleden werd en bedelaars en vagebonden zeer talrijk waren, vaak moeite hadden om de noodige arbeiders bijeen te krijgen en geregeld aan het werk te houden. Waarschijnlijk werd dit veroorzaakt, althans mede veroorzaakt, doordat men in dien tijd wel gewend was aan lange arbeidsdagen, maar niet aan het arbeidstempo en aan het geregeld dag aan dag

doorwerken, dat in de manufaktuur en de fabriek vereischt was. Het aantal kerkelijke feestdagen en andere dagen, waarop de arbeid stil stond, was veel grooter dan thans.[18]) Te Parijs brak in 1660 een oproer uit, toen daar het aantal vrije dagen van 103 per jaar werd teruggebracht tot 80 en het gevolg van het verzet was, dat het aantal van 80 tot 86 werd vermeerderd. De arbeid in de groote werkplaatsen, onder voortdurend toezicht en strenge discipline, steeds op bevel en volgens de aanwijzingen van anderen, zonder dat met eigen neiging en aanleg rekening werd gehouden, moest voor menschen, niet van jongsaf gewend aan een dergelijke wijze van werken, noch gewoon die wijze als de normale methode van arbeiden te beschouwen, wel buitengewoon weinig aanlokkelijk wezen en het is begrijpelijk, dat velen boven de trieste eentonigheid van zoo'n bestaan het althans veel vrijer en avontuurlijker leven van den landlooper, marskramer of struikroover verkozen.

Er werd daarom zwaar geprakkizeerd over middelen, waardoor de lust tot den arbeid in de kapitalistische ondernemingen den mensch kon worden bijgebracht. Het werd over het algemeen het best geacht

---

[18]) De vóór de opkomst der machinale groot-industrie veelvuldige klachten over den onwil van de Engelsche arbeiders in handwerk en manufaktuur, om méér dan 4 à 5 dagen per week te werken, hebben gemeenlijk een sterk-tendentieus karakter en dienen vaak om den aandrang tot loonsverlaging of tot verzwaring van den belastingdruk op de minvermogenden te motiveeren. Dat die klachten echter, al zullen ze wel niet vrij van overdrijving geweest zijn, niet zonder feitelijken grond waren, blijkt uit de merkwaardige verdediging van de arbeiders (aangehaald in Marx. *Het Kapitaal,* vertaald door F. v. d. Goes, 1e deel, 1e stuk, blz. 275) door den Engelschen ekonomist Postlethwayt (1707—1767), die volstrekt niet ontkent, dat de arbeiders gewoon zijn wekelijks twee rustdagen te houden, maar die hierin juist de oorzaak ziet van de superioriteit van de Engelsche arbeiders boven de Fransche.

Overigens werkten de Fransche arbeiders, wier groote ijver hun Engelschen klassegenooten vaak tot voorbeeld gesteld werd, volgens D'Avenal (E. Levasseur. *Histoire des Classes Ouvrières et de l'Industrie en France avant 1789,* 2e druk, 2e deel, blz. 849) in de 18e eeuw gewoonlijk niet meer dan 250 dagen per jaar.

daar jong mee te beginnen; vandaar dat men arme weeskinderen en ook wel kinderen van bedeelden samenbracht in werk- of rasphuizen, waar hun vanaf hun prilste jeugd de arbeidslust werd ingeranseld. Ook volwassenen, bedelaars, landloopers enz., werden soms opgesloten in dergelijke instituten tot arbeidslustontwikkeling, welke alle attrakties van de fabriek met die van de gevangenis vereenigden.

Tegen een dergelijke overheidsbemoeiing hadden de kapitalistische ondernemers uiteraard weinig bezwaar.

Eveneens waren zij aanvankelijk zeer ingenomen met sterk protektionistische politiek, waarmee de regeering de nationale industrie trachtte te bevorderen, met het streven om door uitvoerrechten of uitvoerverboden de prijzen der grondstoffen te drukken en door hooge invoerrechten of door invoerverboden de prijzen der fabrikaten op peil te houden en de uitheemsche industrieprodukten zooveel mogelijk van de binnenlandsche markt te weren.

De bevordering van het nationale bedrijfsleven uitte zich soms in maatregelen, die onzen tijdgenooten — hoewel de 20e-eeuwers helaas allerminst reden hebben zich over het ultra-protektionisme hunner voorvaderen te verbazen! — zeker allerzonderlingst zouden lijken.

Zoo namen in 1707 de Staten van Holland en West-Friesland, naar aanleiding van een klacht der bleekers van Bennebroek, Bloemendaal, Heemstede en Overveen over het feit, dat ingezetenen der provincie hun wasch naar plaatsen buiten het gewest zonden, het besluit ,,aan alle respectieve bewoonders dezer provincie te interdiceeren, om hun vuile lijnwaden en vuile kleeren, tafel- en beddegoed daaronder gerekend, naar buiten deze provincie te vervoeren of te verzenden, om die te laten wasschen of bleeken op bleekerijen, gelegen buiten deze provincie, op boete van drie honderd guldens bij de contraventeurs te verbeuren, en alle schippers en voerlieden op gelijke boete te verbieden, bedoelde goederen te vervoeren of te bestellen naar of op bleekerijen buiten Holland''. In dit geval werd dus zelfs de ,,provinciale arbeid'' tegen buitenprovinciale konkurrentie

beschermd, wat overigens, gezien de betrekkelijke losheid van den band tusschen de Zeven Vereenigde Provinciën, minder vreemd is dan het schijnt.

Niet minder zonderling lijken maatregelen als de Engelsche wet van 1666 op het begraven, die, om den invoer van Fransch linnen tegen te gaan en de eigen wol-industrie te bevorderen, verbood den overledenen een linnen doodshemd aan te trekken en voorschreef, de lijken voor de begrafenis in een uit zuiver wol vervaardigd doodskleed te wikkelen. Of een andere Engelsche wet, van 1773, die, om ontduiking van het, ter wille van de wol-industrie uitgevaardigd, verbod van wol-export te verhinderen, bepaalde dat geen schaap geschoren mocht worden indien het zich op minder dan 5 mijlen afstands van de kust bevond.

Het meest stelselmatig werd de bevordering van de nationale nijverheid doorgevoerd in Frankrijk onder leiding van Colbert, tijdens wiens bewind (1661—1683) de bij zijn optreden vrij achterlijke Fransche industrie de belangrijkste van Europa werd. De nijverheid werd van staatswege niet alleen indirekt, door protektionistische tarieven, bevorderd, maar ook direkt, door de oprichting van staatsbedrijven en het verleenen van steun — privileges, monopolies, subsidies en uitvoerpremies — aan de partikuliere grootbedrijven. Tevens bemoeide de staat — om de techniek op hooger peil te brengen en de konkurrentie met de buitenlandsche industrie te vergemakkelijken — zich met de werkwijze in de nijverheid; de te volgen procédé's werden in vaak zeer omvangrijke reglementen, zoowel aan vele particuliere bedrijven als aan de staatsbedrijven, tot in onderdeelen voorgeschreven. Afwijking van deze voorschriften werd zeer streng gestaft; de vervaardigde goederen werden aan een schandpaal ten toon gesteld en daarna vernietigd of verbeurd verklaard; bij herhaalde récidive werd o. m. de fabrikant zelve aan den schandpaal ten toon gesteld, omhangen met stalen van zijn artikelen.

Tot in de 18e eeuw hadden de kapitalistische ondernemers tegen de

staatsbemoeiing met hun bedrijf geen overwegend bezwaar. Zij aanvaardden haar als iets vanzelfsprekends; immers in de samenleving waarin de kapitalistische onderneming opkwam, was het sinds eeuwen regel, dat de overheid zich met het bedrijfsleven bemoeide; de staatsbemoeiing met de nieuwe kapitalistische industrie sloot zich aan bij hetgeen al van oudsher ten aanzien van de oude ambachtsnijverheid had bestaan. Zooals het stedelijke handwerk aan allerlei voorschriften en reglementen was gebonden, door het stadsbestuur gekontroleerd werd en beschermd, werd het kapitalistische bedrijf door den staat gesteund, beschermd en tevens onder voogdij gehouden, in zijn vrijheid beperkt.

Toen het kapitalistisch bedrijf nog in zijn eerste opkomst was, toen het als een jong en nog heel klein boompje zijn plaats onder de zon moest veroveren tusschen het dichte struikgewas dat den bodem bedekte, waren de lusten van die staatsvoogdij grooter geweest dan de lasten. En zoolang de techniek nog slechts zeer weinig en uiterst langzaam veranderde, werd zelfs een gedétailleerde reglementeering der werkwijze van staatswege, niet als een hinderlijke vrijheidsbeperking gevoeld.

Maar anders dan de gildemeesters van het handwerk, konden de kapitalistische ondernemers toch op den duur niet berusten in de beperking van de vrijheid van bedrijf.

De handwerksmeester vond den afzet van zijn produkten in een bepaalden, bekenden en beperkten kring. Hij verkocht ze aan zijn stadgenooten of aan de boeren in de onmiddellijke omgeving van de stad. Dat hij zijn bedrijf niet buiten een bepaalde grens mocht uitbreiden, was voor hem daarom van weinig beteekenis; met zijn geringe middelen, met zijn gereedschappen en zijn werkmethode, kon hij toch niet tot goedkoopere massa-produktie overgaan, zou hij voor de meerdere produktie toch geen afzet hebben gevonden. Wat voor hem wèl van beteekenis was, was dat hij dien bepaalden kring van afnemers behield, dat hij in dien kring tegen konkurrentie gevrij-

waard bleef, dat hij verzekerd was van een inkomen, waarvan hij overeenkomstig zijn stand kon leven. Groote en plotselinge veranderingen, welke het onzeker maakten of hij ook in de toekomst in dezelfde mate en op dezelfde wijze zijn brood zou kunnen verdienen, waren hem een gruwel. Hij had vóór alles noodig dat er een zekere ,,vastigheid" in de ekonomische verhoudingen was, welke hem waarborgde, dat hij met hetgeen hij door eigen arbeid voortbracht in eigen behoeften zou kunnen voorzien. Hij kon zich gemakkelijk neerleggen bij regelingen, die dat bevorderden en die ervoor zorgden, dat zooveel mogelijk alles bij het oude bleef.

Anders was het met den kapitalistischen ondernemer gesteld. De omvang van zijn bedrijf en de kring zijner afnemers was niet bij voorbaat aan zulke enge grenzen gebonden. Voor hem openden zich tal van nieuwe mogelijkheden tot het behalen van grooter winst; grooter winst door meer arbeiders in dienst te nemen of nieuwe werktuigen en nieuwe werkwijzen aan te wenden, door het sluiten van voordeeliger kontrakten met zijn leveranciers, door produktie van nieuwe of meer gewilde artikelen, ook soms door de produktie van surrogaten en vervalschingen, door het opzoeken van nieuwe markten enz.

Wilde de kapitalistische ondernemer dergelijke mogelijkheden benutten, dan stuitte hij telkens op grenzen, welke de staatsvoogdij hem stelde. Deze vrijheidsbeperking werd hem op den duur ondragelijk. En dit te meer, waar bij hem het verlangen, de begeerte om alle mogelijkheden tot vergrooting van den winst te benutten, geen vaste grenzen kende. Het ideaal van den handwerksmeester was, met zijn bedrijf zooveel te verdienen, dat hij in zijn stand behoorlijk, ,,eerbaar", kon leven. De kapitalistische ondernemer heeft een minder bescheiden ideaal. Niet alleen, omdat hij meer behoeften heeft, omdat hij niet tevreden is met den levensstandaard van den ambachtsman, maar ook, en vooral, omdat zijn streven naar winst niet begrensd wordt door zijn persoonlijke behoeften. Ook indien hij voor zich zelf slechts een eenvoudige en sobere levenswijze wenscht,

wil hij zooveel mogelijk verdienen. Het winstgevend maken, het zoo winstgevend mogelijk maken van het kapitaal wordt voor den kapitalistischen ondernemer een doel op zichzelf, dat geen verband meer houdt met diens eigen behoeften.

Naarmate het kapitalisme sterker wordt, de kapitalistische ondernemer vaster op eigen beenen leert staan en den steun van den staat minder noodig heeft, wordt het verlangen grooter om vrij den zelfgekozen weg te volgen en niet langer aan den leiband van de regeering te loopen. Vrijheid van bedrijf en vrijheid van konkurrentie worden, wanneer het kapitalisme zich krachtig ontwikkeld heeft, voor hem bovendien te meer begeerlijk, waar zij gelegenheid zouden geven, van de ekonomische meerderheid van de kapitalistische industrie op de ambachtsnijverheid ten volle te profiteeren en dus het oude handwerk te verdringen van het terrein, waarop het tot dusverre het monopolie had bezeten.

***

Het verlangen naar vrijheid was het sterkst in de twee landen, die in de 18e eeuw de andere landen op ekonomisch gebied ver vooruitgestreefd waren, in Engeland en Frankrijk. In deze landen maakt de kapitalistische ontwikkeling gedurende die eeuw snelle vorderingen en neemt de ekonomische macht en beteekenis van de handeldrijvende en industrieele bourgeoisie sterk toe. Terwijl tusschen het begin der 18e eeuw en den aanvang der Fransche Revolutie de buitenlandsche handel van de gezamenlijke Europeesche landen ongeveer verdubbelde, die van Holland na ± 1730 niet meer vooruitging en gedurende het laatste deel van die periode sterk achteruitging, steeg de buitenlandsche handel van Engeland tot het drievoudige en was de toeneming van den Franschen handel minstens even groot,[19]) en met de uitbreiding van

[19]) De gemiddelde waarde van de jaarlijks ingevoerde en uitgevoerde goederen bedroeg:

in Engeland	1698—1701	12.02	millioen	pond sterling
	1784—1792	36.44	,,	,, ,,
in Frankrijk	1716—1720	218.8	,,	livres
	1784—1788	1061.6	,,	,,

het handelsverkeer ging een krachtige opbloei van de industrie gepaard.[20])

De maatschappelijke ontwikkeling leidde er dus toe, dat èn de afkeer van de staatsvoogdij, het verlangen naar vrijheid van bedrijf èn de kracht om dit ideaal te verwezenlijken, voortdurend sterker werden.

Waar elke klasse geneigd is, haar belang als hèt belang te beschouwen, eischte de bourgeoisie die vrijheid niet in naam van haar klassebelang, maar in naam van het algemeen belang.

En in ekonomisch opzicht terecht.

Want een belangrijke vooruitgang van de produktie, het scheppen van de voorwaarden voor het bereiken van een hooger welvaartspeil,

---

(De waarde van de livre was in 1787 — het cijfer van 1716—1720 is tot deze waarde herleid — ongeveer gelijk aan die van den franc vóór den Wereldoorlog.)

De waarde van den Franschen in- en uitvoer was dus vervijfvoudigd. Dit wettigt m.i. echter nog niet de konklusie van S o m b a r t *(Der moderne Kapitalismus,* 2e deel, blz. 955) en van O g g *(Economic Development of modern Europe,* blz. 81), dat de Fransche handel gedurende de 18e eeuw (tot aan de Revolutie) sterker toegenomen is dan de Engelsche handel. Immers in de jaren 1716—'20 was Frankrijk nog lang niet geheel hersteld van de jammerlijke inzinking van het ekonomische leven in dat land gedurende den Spaanschen successie-oorlog. Omtrent den omvang van den buitenlandschen handel vóór 1716 bestaan geen betrouwbare cijfers, maar het is zeker „dat dit cijfer veel grooter (dan in 1716—'20) geweest moet zijn gedurende de jaren, die verliepen tusschen den vrede van Nijmegen en den dood van Colbert" (E. L e v a s s e u r, *Histoire du Commerce de la France,* 1e deel, blz. 423) en waarschijnlijk zal het ook tusschen 1698—1701 belangrijk grooter zijn geweest dan in eerste jaren na 1715.

Maar dit neemt niet weg, dat in ekonomisch opzicht Frankrijk vóór de Revolutie nog volstrekt niet door Engeland is overvleugeld en dat zijn ekonomische geschiedenis in de 18e eeuw een heel ander aspect vertoont dan zijn politieke geschiedenis.

[20]) De door Engeland uitgevoerde industrie-produkten waren overwegend goedkoope massa-artikelen, terwijl de Fransche export voor een zeer groot deel uit weeldeartikelen bestond. „De Engelsche goederen waren „kwantiteits"-artikelen, de Fransche „kwaliteits"-artikelen." (F. A. O g g, a. v. blz. 81.) Dit verschil maakte in Engeland de opkomst van de machinale grootindustrie gemakkelijker dan in Frankrijk.

was toen alleen mogelijk, indien de verouderde regelingen en vrijheidsbeperkingen werden opgeruimd.

De voorstanders van ekonomische vrijheid konden er op wijzen, dat de bestaande vrijheidsbeperkingen ook voor de andere groepen en klassen meer nadeel dan voordeel opleverden.

De instandhouding van de gilden was niet alleen een rem voor den vooruitgang van de produktiewijze, maar zij was ook niet meer in het belang van allen, die in de ambachtsnijverheid werkzaam waren.

De vroegere regel, dat iedere gezel, nadat hij een aantal jaren in dienst van een gildemeester had gewerkt, als meester in het gilde werd opgenomen en dus van knecht patroon werd, gold al lang niet meer. Dat werd reeds onmogelijk gemaakt, doordat het aantal gezellen het aantal meesters verre overtrof. Volgens een in 1682 te Parijs gehouden telling, waren in deze stad 17.085 meesters en 38.000, dus meer dan tweemaal zooveel, gezellen. Elders in Frankrijk was het verschil minder groot; Levasseur [21]) acht het waarschijnlijk, dat in de 18e eeuw over het algemeen het aantal gezellen minder dan het dubbele van het aantal meesters bedroeg. Maar in ieder geval was de verhouding tusschen het aantal gezellen en het aantal meesters zoodanig, dat reeds hierdoor een zeer groot deel der gezellen geen kans had om ooit zelfstandig te worden. Nog sterker werd die kans verminderd, doordat patroons het meesterschap veelal tot een privilege van hun families, een erfdeel voor hun zoons en schoonzoons, hadden weten te maken, en ook wanneer in dien familiekring geen kandidaat beschikbaar was bleef de toetreding tot het gilde voor onbemiddelde gezellen

---

[21]) E. Levasseur. *Histoire des Classes Ouvrières et de l'Industrie en France avant 1789*, 2e druk, 2e deel, blz. 797.

Te Lyon was in het hoedenmakersbedrijf het aantal gezellen in 1777 vijfmaal zoo groot dan dat der meesters. Maar een dergelijke verhouding was ook te Lyon een uitzondering; Lyon was bovendien in ekonomisch opzicht destijds de meest moderne Fransche stad en vertoonde al eenige gelijkenis met de 19e-eeuwsche industriesteden.

vaak onmogelijk: in vele gilden werden de kosten, verbonden aan het afleggen van de vereischte meesterproef, buitensporig opgedreven, of werd, in den een of anderen vorm, een soort entreegeld geëischt, waarvan het bedrag soms eenige malen hooger was dan het geheele jaarloon van een gezel, terwijl aan de toelating van den zoon of schoonzoon van een meester veel mildere of in het geheel geen voorwaarden verbonden werden. De gilden waren dan ook volstrekt niet meer organisaties ter behartiging van de belangen van alle vakgenooten, zij behartigden uitsluitend het patroonsbelang en slechts door aansluiting bij eigen vereenigingen, de compagnonnages in Frankrijk en de Gesellenverbände in Duitschland — in beide landen door de regeeringen tegengegaan en verboden — konden de gezellen een organisatie vormen, die voor hun belangen opkwam. De toenemende tegenstellingen uitten zich gedurende de 18e eeuw in een groot aantal stakingen en boycots, waarbij de gezellen gewoonlijk het onderspit dolven en de overheid vrijwel steeds aan de zijde der meesters stond. Het gildewezen was in de 18e eeuw verworden tot een middel om de uitoefening van een aantal bedrijven tot een monopolie van bepaalde families of van bepaalde kringen te maken, een monopolie, dat voor de minvermogende ambachtslieden de gelegenheid om een zelfstandig bestaan te verwerven niet verruimde, maar haar beperkte.

Meer verouderd nog dan de gilde-organisatie en schadelijker nog voor de ekonomische ontwikkeling was de onvrijheid, waarin een groot deel van de boeren op het vasteland van Europa verkeerde. In Midden- en Oost-Europa was de hoorigheid nog zeer verbreid en bezaten de boeren zelfs niet de vrijheid om elders een minder ellendig bestaan te zoeken. De afhankelijkheid en de armoede van de plattelandsbevolking vormden ernstige hinderpalen voor de pogingen om het achterlijke landbouwbedrijf te verbeteren. De gebondenheid van de hoorige boeren aan den grond van den landheer was bovendien ook indirekt nadeelig voor de ontwikkeling van het kapitalisme, daar zij den trek van het platteland naar de industrie-centra tegenging en hierdoor de

verkrijging van de voor uitbreiding der kapitalistische nijverheid benoodigde arbeidskrachten bemoeilijkte.

***

In Engeland had de strijd voor de ekonomische vrijheid in de 18e eeuw een vrij kalm verloop.

Voor opheffing van lijfeigenschap of hoorigheid der plattelandsbevolking behoefde daar [22]) geen kampanje te worden gevoerd; ze waren — en zijn — er wel nooit formeel afgeschaft, maar ze waren al in het begin der 16e eeuw zoo goed als geheel verdwenen.

Vrijheidsbeperking door de willekeur van den koning was reeds vóór het midden van de 17e eeuw op zeer radikale wijze onmogelijk gemaakt, n.l. door een koning het hoofd voor de voeten te leggen — de eerbied voor de van God gegeven Overheid was bij Kalvinisten toen ter tijde iets minder ontwikkeld dan thans! — en in 1688, toen de Hollandsche stadhouder Willem III den troon besteeg, kwam de macht definitief aan het parlement, d. w. z. aan de vertegenwoordigers van de grondbezitters en van de groote bourgeoisie. Eveneens is reeds in dezelfde eeuw paal en perk gesteld aan de feitelijke beperking van de vrijheid van bedrijf en konkurrentie, die een gevolg was geweest van de monopolies, welke de Kroon (voornamelijk ten einde zich buiten het parlement om inkomsten te verschaffen) aan partikuliere ondernemingen had verleend. In den tijd van Adam Smith bestond nog maar één belangrijk handelsmonopolie — zij het dan ook een zéér belangrijk — n.l. dat van de Engelsche Oost-Indische Compagnie.

De merkantilistische politiek tot bevordering van het nationale bedrijfsleven, door in- en uitvoerrechten en -verboden, werd in de 18e eeuw vooruitgezet en onder het een-en-twintig-jarig premierschap

[22]) In Schotland bestond echter tot het einde van 18e eeuw een zeer krasse vorm van hoorigheid: de arbeiders in de kolen- en zoutmijnen behoorden bij den mijn en konden met den mijn worden verkocht. De wet, die in 1775 deze hoorigheid afschafte met ingang van 1787, had weinig resultaat, zoodat in 1799 een nieuwe wet noodig was.

van Walpole (1721—1742) verbeterd en systematischer dan tevoren doorgevoerd.[23]) Zij gaat echter niet in de eerste plaats van de regeering uit, maar van het parlement en vindt haar warmste aanhangers onder de Wighs, de partij, die voornamelijk de belangen der kooplieden en industrieelen vertegenwoordigt.[24]) En de buitengewoon krasse en brute merkantilistische politiek tegenover Ierland en de koloniën gevolgd, was geheel overeenkomstig de wenschen van de meerderheid der Engelsche bourgeoisie.

Eerst wanneer de Engelsche handel en industrie zich sterk genoeg voelen om niet voor de buitenlandsche konkurrentie te vreezen en zij minder behoefte hebben aan bescherming van haar afzetgebied dan aan openstelling van alle buitenlandsche markten, veranderen geleidelijk de inzichten. Die verandering wordt bevorderd, doordat uit den opstand der kolonisten in Noord-Amerika blijkt hoe gevaarlijk een voortzetting der merkantilistische politiek kan worden. En de scherpe aanval, dien Adam Smith, in het vierde boek van zijn „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations" (Een onderzoek naar het wezen en de oorzaken van den rijkdom der volkeren) op het merkantilisme en vooral op de koloniale politiek van het merkantilsme

[23]) De reglementeering van de industrie wordt in de 18e eeuw van minder beteekenis; voor nieuwe industrieën wordt zij vaak in het geheel niet ingevoerd en voor de oude niet streng gehandhaafd. In de praktijk was zij trouwens — en dit geldt niet alleen voor Engeland — nooit zóó volledig geweest als op het papier en de over het platteland verspreide huisindustrie was feitelijk vrijwel geheel aan de bemoeiïng en het toezicht van de regeering onttrokken.

[24]) De groote macht van de grondbezitters in het parlement maakte het onmogelijk, dat in Engeland, gelijk in Frankrijk het geval was, de belangen van den landbouw aan die van de industrie werden opgeofferd.

Het feit dat niet weinige kiezers en parlementsleden omkoopbaar waren — waarvan Walpole een zoo ruim gebruik maakte, dat hij „de paardenkooper der gewetens" genoemd werd — verzwakte wel de positie van het parlement tegenover de regeering, maar niet in die mate, dat het de regeering mogelijk zou zijn geweest een ekonomische politiek te voeren, die in strijd was met de wenschen en de belangen van de in het parlement vertegenwoordigde klassen.

doet, maakt te sterker indruk, waar in het jaar dat zijn werk verschijnt, 1776, de Amerikaansche koloniën zich onafhankelijk verklaren.

In het laatst van de 18e eeuw keert Engeland zich van de merkantilistische politiek af. Aan den tarieven-oorlog met Frankrijk, die ongeveer een eeuw had geduurd, kwam in 1786 een einde, door het Edenverdrag [25]), een handelsverdrag, waarvan het gevolg was, dat de handel tusschen Engeland en Frankrijk binnen enkele jaren verdubbelde. Wanneer niet spoedig daarna (in 1793) een nieuwe periode van oorlogen met Frankrijk begonnen ware, zou het Eden-verdrag wellicht het begin geweest zijn van een ontwikkeling der handelspolitiek in de richting van den vrijhandel.

***

In Frankrijk was de oppositie tegen de staatvoogdij feller dan in Engeland en had de strijd voor de ekonomische vrijheid een veel meer bewogen verloop.

In Frankrijk was de macht van den koning onbeperkt, had de bourgeoisie geen direkten invloed op de wijze van staatsbemoeiïng, en werden, vooral na het aftreden van Colbert, de ekonomische maatregelen geheel van bovenaf gedekreteerd, zonder dat de betrokkenen eenige medezeggenschap hadden.

Vroeger, in den tijd van Colbert, was de politiek van den koning in overeenstemming geweest met de belangen van de bourgeoisie, die zich destijds met een zekeren onderdanentrots de „Bourgeoisie du Roi" (bourgeoisie van den koning) noemde. Met de macht van den Franschen koning in het binnenland en in het buitenland, breidde zich ook

[25]) De onderhandelingen over dit verdrag werden geleid door twee aanhangers van de nieuwe vrijheidsbeginselen: Eden, een vriend en vereerder van Adam Smith, en den physiokraat Dupont de Nemours. Met de opheffing van een aantal invoerverboden bracht het verdrag een vermindering van de invoerrechten tot 10 à 12 pCt. van de waarde, een voor dien tijd ongehoord laag percentage.

het nationale en internationale afzetgebied voor de produkten van de Fransche nijverheid uit.

Maar de oorlogen, die Lodewijk XIV na Colbert's aftreden voerde, putten Frankrijk uit zonder ekonomische voordeelen op te leveren en de politiek van de regeering op kerkelijk gebied leidde tot de emigratie van een groot deel der protestantsche kooplieden en industrieelen, waardoor de Fransche nijverheid verzwakt werd en buitenlandsche konkurrenten, als Engeland en Holland, versterkt werden. Maatregelen en voorschriften, die oorspronkelijk bedoeld waren als krukken om de industrie te leeren loopen, bleven gehandhaafd ook nadat de industrie zich allang en beter zonder die krukken kon bewegen. Tot naleving van die maatregelen werd een heerleger ambtenaren aangesteld, niet omdat ze in het belang van de industrie noodig waren, maar omdat de verkoop van ambten voor de regeering een bron van inkomsten was.

De protesten tegen den druk van de staatsvoogdij bleven lang zonder eenig resultaat [26]); de ekonomisch zoo machtige bourgeoisie

[26]) Hoewel reeds in de eerste jaren van de 18e eeuw de reglementeering der industrie tot klachten en protesten aanleiding geeft, wordt zij gedurende de eerste helft van de 18e eeuw uitgebreid. Omstreeks het midden van die eeuw komt een kentering. In 1779 worden afwijkingen van de reglementen algemeen geoorloofd verklaard, mits de aldus vervaardigde goederen door merken of looden van de overeenkomstig de reglementen gefabriceerde goederen worden onderscheiden. En reeds vóór dien tijd, vooral tijdens het ministerie van den hervormer Turgot (1774—'76), werden afwijkingen oogluikend toegelaten. In de jaren, die onmiddellijk aan de Revolutie voorafgingen, werd op de naleving der reglementen in het geheel niet meer toegezien en konden ze straffeloos overtreden worden.

Daarentegen blijven de gilden tot de Revolutie gehandhaafd. Onder Turgot werden in 1776 de gilden te Parijs feitelijk en buiten Parijs „in beginsel" opgeheven, maar na het aftreden van Turgot werd nog in hetzelfde jaar die maatregel ongedaan gemaakt, al werden in een deel van Frankrijk in sommige bedrijven de gilden niet weer ingesteld en in andere bedrijven verwante gilden samengesmolten.

Terwijl de regeering in de tweede helft der 18e eeuw haar bemoeiïngen met de industrie vermindert, de patroons meer vrij laat, bemoeit zij zich des te ijveriger

had, afgezien van eenige tot de hooge bureaukratie behoorende groepen, minder invloed op de politiek dan de een of andere dame, die de oneer genoot zich tijdelijk in de bizondere gunst van den koning te verheugen. Bovendien werden door de verspilling van het hof en, veel meer nog, door de oorlogspolitiek der regeering de staatsfinanciën zoo hopeloos in de war gestuurd, dat ten slotte de koning, ten einde raad, in 1789 het parlement, dat sinds 1614 nimmer meer vergaderd had, bijeenriep.

De oppositie tegen de regeeringspolitiek richtte zich niet alleen tegen de staatsvoogdij over het bedrijfsleven, maar ook tegen den druk van de belastingen, waarvan de adel en de geestelijkheid voor een goed deel waren vrijgesteld, terwijl de druk op de overige bevolking nog werd verzwaard, doordat sommige belastingen aan particulieren werden verpacht.[27])

De privileges van den adel, die niet alleen op fiskaal gebied maar

---

met de arbeiders. Echter niet om dezen meer vrijheid te geven, doch integendeel om het hun moeilijker te maken hun patroon tegen diens zin te verlaten en om elke georganiseerde aktie van de arbeiders te verhinderen. Turgot was ook in dit opzicht een voorlooper van de staatslieden der Revolutie.

[27]) De belastingdruk was verreweg het zwaarst op de boeren; de steden waren ten aanzien van de belastingheffing bevoorrecht boven het platteland; het inkomen uit industrie, uit beleggingen enz. werd veel minder belast dan het inkomen uit landbouw.

Sommige belastingen waren modellen van onbillijkheid; zoo de beruchte gabelle of zoutbelasting, welke in een deel van Frankrijk aan de ingezetenen de verplichting oplegde om voor ieder lid van het gezin jaarlijks 7 pond zout te koopen, waarbij tevens bepaald werd, dat dit zout enkel voor het gewone verbruik en dus niet bijv. voor het inzouten van groenten of vleesch gebezigd mocht worden. De hoogte van de gabelle liep in de verschillende provincies sterk uiteen, in enkele werd zij in het geheel niet geheven; tengevolge hiervan varieerde de prijs van dezelfde hoeveelheid zout in de verschillende deelen van Frankrijk tusschen 1.5 en 61 livres. De pogingen tot ontduiking van deze belasting leidden, naar minister Calonne 1787 in een memorie aan de Vergadering van Notabelen mededeelde, jaarlijks tot 4000 verbeurdverklaringen, 3400 veroordeelingen tot gevangenisstraf en 500 veroordeelingen tot verbanning of tot opzending naar de galeien.

ook inzake de rechtspraak en de benoembaarheid tot lukratieve kerkelijke waardigheden en hooge militaire ambten bevoorrecht was, konden in de 18e eeuw volstrekt niet gemotiveerd of goedgepraat worden op grond van de beteekenis van de taak, welke de adel in de maatschappij vervulde. De belangrijke funktie, die hij als militair beschermer van de boeren in de Middeleeuwen had uitgeoefend, was geheel aan de landsregeering overgegaan en met den groei van de koninklijke macht had hij ook zijn souvereine rechten, zijn bestuursfunkties grootendeels verloren. De exploitatie van zijn grondgebied liet hij in den regel aan anderen over; een niet onbelangrijk deel ervan was trouwens aan de boeren en vooral aan de rijke bourgeoisie verkocht. In het ekonomisch leven speelde de adel nog slechts een zeer bescheiden rol, maar juist omdat hij veelal een parasietenbestaan leidde, wekten de privileges, die hij genoot en de feodale rechten, die hij nog bezat, groote verbittering.

Die privileges en rechten waren niet de eenige overblijfselen van de middeleeuwsche toestanden op het platteland. De hoorigheid van de boeren was in Frankrijk niet als in Engeland geheel verdwenen. Het voorbeeld van Lodewijk XVI, die, op aandrang van Necker, in 1779 de hoorigheid op zijn domeinen had afgeschaft, was slechts door enkele edelen nagevolgd en tegen den aanvang der Revolutie waren er in Frankrijk — voornamelijk in het midden en in het noord-oosten — nog ettelijke honderdduizenden hoorigen.[28])

Deze onvrijen vormden echter slechts een betrekkelijk kleine minderheid van de plattelandsbevolking. De overgroote meerderheid van deze bestond uit vrije pachters of halfpachters (de métayers of half-

---

[28]) De cijfers van het totaal hoorigen aan den vooravond der Revolutie, die in publicaties en adressen uit dien tijd voorkomen (aangehaald in N. Karéjew, *Les Paysans et la Question Paysanne dans le dernier quart du 18e siècle*, blz. 597), varieeren tusschen 1 millioen en 1.5 millioen. Zij zijn waarschijnlijk te hoog. A. Wahl (in zijn *Vorgeschichte der Französischen Revolution*, 1e deel, blz. 85) neemt aan dat hun aantal „hoogstens nog een paar honderdduizend" bedroeg.

pachters, die destijds in Frankrijk zeer talrijk waren, kregen met de hoeve en het land, dikwijls ook vee en landbouwwerktuigen van den verpachter in gebruik en moesten hem gewoonlijk de helft van hun produkten — en soms nog meer — afstaan), daglooners en eigenboeren.[29]) De laatstgenoemden bezaten echter vaak te weinig grond dan dat zij met de bebouwing ervan in hun onderhoud konden voorzien. Zij waren daardoor genoodzaakt òf land van de grootgrondbezitters te pachten òf als daglooner dan wel door huisindustrieelen arbeid bijverdiensten te zoeken. Het aantal zelfstandige boeren en de totale omvang van hun grondbezit waren in de 18e eeuw toegenomen en reeds vóór de Revolutie zeer belangrijk.[30]) De bewering, die men ook in werken van recenten datum over de Fransche Revolutie nog herhaaldelijk ontmoet, dat vóór 1789 de geprivilegeerde standen

[29]) In Frankrijk ging het grootgrondbezit slechts bij uitzondering met grootbedrijf gepaard. De groote landgoederen van den adel en van de Kerk werden in den regel verpacht aan een aantal pachters òf aan één pachter, die ze weer onderverpachtte aan een aantal pachters of halfpachters.

[30]) Tegenover de meening van Loutchisky *(L'Etat des classes agricoles en France à la veille de la Révolution*, e.a.), dat het grondbezit van de boeren in de 2e helft der 18e eeuw belangrijk toenam verdedigt Kowalewsky de opvatting (in *Die oekonomische Entwicklung Europas bis zum Beginn der kapitalistischen Wirtschaftsform, 7e deel,* en in *La France économique et sociale à la veille de la Révolution, 1e deel)*, dat dit grondbezit in die periode verminderde en van weinig beteekenis was. De meest gezaghebbende huidige Fransche historici zijn het over het algemeen met Loutchisky eens — bijv. Aulard in *La Révolution française et le Régime féodal* — of hellen althans naar zijn standpunt over — bijv. Henri Sée in *La France économique et sociale au XVIIIe siècle.*

Evenals bij de Engelsche grootgrondbezitters vertoont zich bij de Fransche grootgrondbezitters in die periode een streven om hun bezittingen af te ronden en uit te breiden, ten koste van de eigendommen van de boeren en de dorpsgemeenten. Maar dit streven is veel zwakker en bereikt veel minder resultaten dan in Engeland en er staat tegenover, dat menig Fransch edelman, die aan het hof ver boven zijn middelen leefde, zich gedwongen zag een deel van zijn bezittingen aan burgers of boeren te verkoopen. Het verschil tusschen de ontwikkeling in beide landen wordt door Wells in een zeer kernachtigen zin uiteengezet, wanneer

verreweg het grootste deel van den Franschen bodem bezaten,[31]) is zeker onjuist; waarschijnlijk bezat de Kerk slechts 5 à 6 pCt.[32]) de adel ongeveer 30 pCt. van den grond, en behoorde ongeveer 20 pCt. aan burgerlijke eigenaars en ongeveer 40 pCt. aan de boeren.

De toestand der boeren [33]) was in de 2e helft van de 18e eeuw — voornamelijk tengevolge van de prijsstijging der landbouwprodukten — over het algemeen vooruitgegaan.[34]) Verscheidene van de meest bekende en meest geciteerde schilderingen van de afgrijselijke ellende der Fransche boeren aan den vooravond der Revolutie, betreffen toestanden uit een vroeger tijdperk, uit de eerste regeeringsjaren van Lodewijk XV, ja zelfs uit de laatste regeeringsjaren van Lodewijk XIV, toen de misère op het platteland haar hoogtepunt bereikte en er boerenopstanden uitbraken, die ook in de jacqueries tijdens

---

hij van den Franschen boer, in tegenstelling tot den Engelschen boer, zegt: „he was squeezed on his land instead of being squeezed off it" (hij werd op zijn land uitgeperst inplaats van eraf geperst te worden), *The Outline of History*, blz. 438.

Een van de oorzaken van de groote meeningsverschillen, welke nog altijd over de uitgebreidheid van het grondbezit van de boeren vóór de Revolutie, bestaan, is m.i. het feit, dat vaak ook voor het land, dat den boer in eigendom behoorde, feodale rechten verschuldigd waren en dat sommige auteurs in dat geval den boer niet als een eigenaar maar als een soort erfpachter beschouwen.

[31]) Zoo lezen we bijv. bij G. Bourgin, *Die Französische Revolution* (deel VII van Hartmann's Weltgeschichte), blz. 38, dat de geprivilegeerde standen „twee derden, waarschijnlijk zelfs vier vijfden van den Franschen bodem bezaten".

[32]) Daarnaast bezat de clerus talrijke eigendommen in de steden, terwijl de inkomsten uit de kerkelijke tienden zoo groot waren, dat zij de opbrengst van het kerkelijk grondbezit verre overtroffen.

[33]) Daarentegen ging de toestand van de daglooners, die in het geheel geen grond bezaten, achteruit; deze landbouwproletariërs, die overigens in het grootste deel van Frankrijk niet zeer talrijk waren, waren uitsluitend op hun arbeidsloon aangewezen en hun, zeer geringe, loonen stegen niet in dezelfde mate als de prijzen.

[34]) De bewering van Kropotkine, dat de ellende van de massa der Fransche boeren „sinds de regeering van Lodewijk XIV voortdurend erger was geworden". (P. Kropotkine, *La Grande Révolution*, blz. 25) is even onjuist als die dat Frankrijk aan den vooravond der Revolutie „een geruïneerd land" was (a. v. blz. 48).

de Revolutie nauwelijks hun weerga vinden. Maar niettemin was de toestand van de groote massa der boeren ook onder Lodewijk XVI allesbehalve rooskleurig.[35]) Is het twijfelachtig of de druk van de feodale rechten in de jaren, die de Revolutie voorafgingen, werkelijk zwaarder werd, het is niet twijfelachtig, dat hij door de boeren zwaarder werd gevoeld, en dat deze druk, die zich voegde bij den reeds zoo zwaren druk der belastingen, hun hoe langer hoe minder dragelijk en duldbaar voorkwam en hen steeds meer verbitterde tegen een regiem, dat velen hunner toch reeds een doorn in het oog was, omdat het hun belette den nijpenden landhonger, de begeerte naar het grondbezit van den adel en van de kerk, te bevredigen. Wenschte de bourgeoisie een wijziging van de politieke machtsverhoudingen, de boeren wilden vóór alles een verandering in de ekonomische toestanden.[36])

De feodale rechten waren vele en velerlei; bij hun afschaffing in 1789 bleken er ongeveer 150 verschillende soorten te bestaan. Het recht om van de boeren onbetaalden arbeid, heerendiensten, te eischen — wat hen soms dwong hun te velde staanden oogst te laten verrotten, om den oogst van den landheer binnen te halen of hen nood-

[35]) Op zeer ongunstige levensomstandigheden wijst ook het merkwaardige verschijnsel, dat in de 18e eeuw epidemieën op het Fransche platteland veelvuldiger en moorddadiger waren dan in de Fransche steden, hoewel destijds in de steden de zorg voor de hygiëne nog alles te wenschen overliet, en het tot ver in de 19e eeuw als regel gold, dat de gezondheidstoestand op het platteland beter was dan in de steden.

[36]) De toeneming van het aantal boeren-eigenaars had volstrekt niet een vermindering van de ontevredenheid over de feodale rechten tengevolge. „De last van het feodale stelsel, waarvan, zoolang hij slechts halfpachter, pachter, daglooner of knecht was, het gewicht maar ten deele op zijn schouders rustte, drukt er met zijn volle zwaarte op zoodra hij eigenaar wordt. De cijns steeds, de banrechten steeds, de korentiende vaak, de kerkelijke tiende steeds, de verwoestende gevolgen van het jachtrecht, àl de kwellingen der feodaliteit treffen den nieuwen eigenaar en deze voelt zich vaak heel wat ongelukkiger dan toen hij nog geen eigenaar was." (A. Aulard, *La Révolution française et le Régime féodal,* blz. 48.)

zaakte den nacht door te brengen met pogingen om de kwakende kikvorschen in de slotgracht, die de nachtrust van den edelman verstoorden, tot zwijgen te brengen — was in de 18e eeuw niet meer van groote beteekenis, en meestal òf reeds omgezet in een recht op een deel van de inkomsten of de arbeidsprodukten van den boer òf tot enkele dagen per jaar beperkt. Van veel méér belang waren de veelsoortige zakelijke rechten,[37]) op grond waarvan de „seigneur", de landheer, jaarlijks of bij allerlei gelegenheden aanspraak had op een gedeelte van den oogst of een geldelijk bedrag. Daarnaast bestonden de oude banrechten, zooals het recht, dat den boer verplichtte zijn graan uitsluitend in den molen van den landheer te doen malen, een recht, dat tot allerlei afzetterij en knoeierij aanleiding gaf. Erger nog was het jachtrecht, dat den koning en den hoogen adel behoorde, en dat de boeren vaak tot vertwijfeling bracht èn door de verwoestingen, die het wild, dat zij niet mochten dooden, onder de veldvruchten aanrichtte èn door het weinige respekt, dat de adellijke jachtstoeten voor de akkers der onedele dorpelingen toonden. De koning was ook in dit opzicht de eerste onder de edelen. Van de elf koninklijke jachtterreinen in de omgeving van Parijs, werd gezegd, dat het daarop gefokte wild den naburigen dorpen meer schade berokkende dan de inkwartiering van elf regimenten vijandelijke kavalerie zou hebben gedaan. De

[37]) In financieel opzicht was de druk der feodale rechten niet buitensporig zwaar. „Het is zeer waarschijnlijk, dat het gezamenlijk bedrag der feodale rechten een honderdtal millioenen niet overschreed, en waar Arthur Young in 1789 de jaarlijksche bruto-opbrengst van den Franschen bodem op iets meer dan 5 milliard stelt en op ongeveer 2½ milliard de netto-opbrengst, daar kon de heffing van een honderd millioen, hoe afkeurenswaardig en verouderd ook, de natie niet verpletteren." (J. Jaurès, *Geschiedenis der Fransche Revolutie,* vertaald door W. van Ravesteijn Jr., 1e deel, blz. 3.) De ontevredenheid over deze rechten werd echter zeer vergroot door de vele misbruiken en chicanes, waartoe zij aanleiding gaven. Bovendien kwamen bij de feodale rechten nog de kerkelijke tienden, waarvan de jaarlijksche opbrengst op 123 millioen livres wordt geschat, en de belastingen, die den boeren in den regel meer kostten dan de feodale rechten en de kerkelijke tienden tezamen.

koning liet niet alleen de voorrechten van den adel bestaan, maar deelde ook, op kosten van den staat, met milde hand pensioenen en toelagen aan zijn adellijke gunstelingen uit.

Een groot ekonomisch voordeel van de uitbreiding van de macht der koningen was geweest, dat de vorming van een krachtig centraal gezag de mogelijkheid schiep, om Frankrijk niet alleen tot een politieke eenheid, maar ook tot een ekonomische eenheid te maken. Colbert had dit werk, waarbij de weerstand van talrijke lokale machten moest worden overwonnen, slechts gedeeltelijk kunnen voltooien. Na hem had men vrijwel de zaak gelaten gelijk zij was. En veel meer nog dan de reglementeering van de industrie — die in den laatsten tijd van het koningschap heel wat minder drukkend werd en die bovendien vaak ontdoken kon worden — vormden de belemmeringen van het verkeer, de vele binnenlandsche douane-liniën en tollen, een hinderpaal voor den ekonomischen vooruitgang. Wie bijv. van Raonne, aan den bovenloop van de Loire, een vat wijn vervoerde langs die rivier tot Angers, aan den benedenloop, passeerde niet minder dan 70 tollen en moest voor dat vat aan tolgelden in totaal een 200 livres betalen.

Voor de bevordering van de produktieve kracht van Frankrijk had het absolute koningschap in de 18e eeuw geen beteekenis meer.

Daarentegen waren de koningen met hun enorme hofhouding geweldige konsumenten. De kosten van de instandhouding der koninklijke familie met haar trawanten en lijfwachten verslonden ten tijde van Lodewijk XVI, toen een staatsbankroet dreigde, ruim $\frac{1}{8}$ van de totale staatsinkomsten.[38]) Marie Antoinette gaf alleen ter aanvulling van

[38]) De omvang van de verspilling aan het hof, blijkt uit een voorbeeld dat Ch. Gomel *(Les causes financières de la Révolution française,* 1e deel, blz. 304) geeft van de versoberings-pogingen onder Lodewijk XVI: Necker wist in 1778 te bereiken, dat jaarlijksche uitgave voor kaarsen verminderd werd tot 50.000 livres; door deze économie de bouts de chandelles (bezuiniging op kleinigheden) werd een niet onbelangrijke besparing bereikt, want tevoren bedroeg die uitgave 450.000 livres per jaar.

haar garderobe in de jaren, welke de Revolutie voorafgingen, jaarlijks ongeveer 200.000 livres uit. En om lijf en ziel op peil te houden waren aan het hof van Lodewijk XVI o.a. verbonden: 383 koks, 48 dokters en . . . . 75 kapelaans.

***

In de Fransche Revolutie maakt de bourgeoisie, gesteund — en opgestuwd — door de massa van de boeren, kleine burgers en arbeiders, een eind aan dit regiem en aan de voorrechten van adel en geestelijkheid; de politieke machtsverhoudingen worden in overeenstemming met de sociale machtsverhoudingen gebracht; de banden, die een verdere ontplooiïng van het ekonomisch leven belemmerden, worden verbroken. En ongeveer in denzelfden tijd begint in Engeland de groote omwenteling in de industrie, die een tijdperk van geweldige stijging der produktie, van snelle toeneming van den maatschappelijken rijkdom, inluidt.

De nieuwe tijd bracht echter niet de verwachte algemeene welvaart en sociale harmonie; hij bracht den triomf van het moderne kapitalisme.

II.

DE FRANSCHE REVOLUTIE EN HET NAPOLEONTISCH REGIEM.

A. *De Revolutie in Frankrijk.*

De Groote Fransche Revolutie is een politieke omwenteling en niet een sociale of ekonomische omwenteling geweest, al heeft zij ook in de sociale verhoudingen belangrijke veranderingen gebracht en is zij voor de ekonomische ontwikkeling van groote beteekenis geworden.

Reeds vóór de Revolutie had de bourgeoisie in Frankrijk *ekonomisch* veel meer te beteekenen dan de geprivilegeerde standen. Maar *politiek* was ze vrijwel machteloos. Zij had geen rechtstreekschen invloed op het landsbestuur, op de wetgeving; zij was niet in staat een einde te maken aan wetten en regeeringsmaatregelen, die de ontwikkeling van handel en bedrijf belemmerden; zij kon de staatsmacht niet in haar belang aanwenden.

Naarmate, met den groei van de kapitalistische produktiewijze, de positie van de bourgeoisie in de maatschappij sterker wordt en de rol, welke zij in het ekonomisch leven — en ook in het geestelijk leven! — van Frankrijk speelt, van grooter belang wordt dan die van de eerste en bevoorrechte standen, verscherpt zich de tegenstelling tusschen haar positie in de *maatschappij* en haar positie in den *staat*. Anderzijds hebben de oude feodale machthebbers hun beteekenis in de maatschappij sterk zien verminderen; zij vervullen er geen noodige of nuttige funktie meer; zij zijn sociale parasieten geworden, wier bevoorrechting juist daarom voor de andere klassen meer en meer ondragelijk en vooral onverdragelijk wordt.

Voor de maatschappelijk mondig geworden bourgeoisie, die de bestendiging van de staatsvoogdij als een kwellende beperking van haar vrijheid voelt, wordt het op den duur onduldbaar, dat het landsbestuur in handen is van een vorst, die niet genoodzaakt kan worden met haar belangen rekening te houden, een vorst, die niet overeenkomstig haar wenschen regeert en wiens politiek zelfs vaak tegen haar wenschen ingaat.

In de eerste jaren van de Revolutie bepaalt men zich er toe, de absolute monarchie te vervangen door de konstitutioneele monarchie. Eerst ten gevolge van den steun, dien de koning den contra-revolutionairen elementen verleent, van zijn pogingen om de absolute macht te herwinnen, ontstaat een republikeinsche beweging, wordt de beweging, tegen de standenprivileges en tegen de onbeperktheid van de koninklijke macht, een beweging tegen het koningschap zelve.

***

In de Revolutiejaren breekt de Fransche bourgeoisie de politieke macht van vorst, adel en geestelijkheid, verovert en reorganiseert zij̈ den staat, om door middel van de staatsmacht de voor haar belangen noodige hervormingen tot stand te brengen.

Zij beschikt daarbij over den steun van de groote massa der boeren, van de arbeiders en handwerksgezellen, van de handwerksbaasjes, die buiten de gilde-organisatie staan en die vooral in de voorsteden van Parijs, als de vermaarde faubourg Saint-Antoine, zeer talrijk zijn, en van de andere kleine burgers.

Tegenover hen vormen degenen, die van de privileges profiteeren, slechts een zeer geringe minderheid; een minderheid, die noch wat haar funkties in de samenleving betreft, noch in intellektueel of in moreel opzicht, een élite is; een minderheid, welker beteekenis voor de maatschappij bij lange na niet in overeenstemming is met haar bevoorrechte positie; een minderheid, die een ekonomisch verouderd en zedelijk veroordeeld stelsel vertegenwoordigt.

Vandaar dat bij de botsing tusschen de eerste twee standen en den derden stand — welke allen omvatte, die niet tot de geprivilegeerde standen behoorden, dus ook de klasse, die men later den vierden stand heeft genoemd — direkt blijkt, dat de derde stand verweg de sterkste partij is.[39])

5 Mei 1789 komen — voor het eerst sinds 1614 — de afgevaardigden van de drie standen, de Staten-Generaal, tezamen; de koning heeft hen bijeengeroepen voor een bepaald en beperkt doel: maatregelen te nemen tot herstel van de staatsfinanciën. De koninklijke regeering is zoo min in staat, zelve de noodige hervormingen door te voeren als den drang tot hervormingen met geweld tegen te gaan; haar positie wordt te wankeler, waar in Parijs en vooral op het platteland onlusten en oproeren uitbreken, waarvan wel geen enkele op zichzelf een bizonder dreigenden omvang aanneemt, maar die gezamenlijk toch wijzen op een sterke gisting onder het volk. Voelt de regeering zich onzeker, de afgevaardigden van den derden stand zijn zich bewust van

---

[39]) Tot den geestelijken stand behoorden tegen den aanvang der Revolutie ongeveer 130.000 personen. Omtrent de getalsterkte van den adel, welke door vele geschiedschrijvers — in navolging van Taine — als „ongeveer 140.000" wordt opgegeven, is niets met zekerheid bekend. „De meest waarschijnlijke schatting is die van den abt Coyer in zijn „Noblesse commerçante", van 1756, en van den markies de Bouillé, in zijn „Mémoires", volgens welke er 80.000 adellijke families waren, die tezamen ongeveer 400.000 leden telden." (H e n r i S é e. *La France économique et sociale en XVIII^e Siècle*, blz. 74). De totale bevolking van Frankrijk was omstreeks 1789 ongeveer 26 millioen.

Een minderheid van de bourgeoisie, voornamelijk in de kringen van de hooge bureaucratie, de groote financiers en de industrieelen, die weelde-artikelen produceerden, was op de hand van het bestaande regiem. Daartegen voelden de meeste lagere geestelijken zich solidair met den derden stand en waren zij zeer verbitterd tegen de hooge geestelijkheid. De beweging onder de pastoors, deed den koning, op aandrang van de bisschoppen, in 1782 er toe overgaan, hun het houden van vergaderingen te verbieden. Bij de botsing tusschen de standen in de 1789 bijeengekomen Staten-Generaal, sloten een aantal pastoors zich bij de afgevaardigden van den derden stand aan.

de macht, die zij vertegenwoordigen; zóó sterk bewust, dat zij van het begin af weigeren zich te bepalen tot het werk, waarvoor de koning hen bijeengeroepen heeft. Reeds zes weken na de opening van de Staten-Generaal, konstitueeren de afgevaardigden van den derden stand zich afzonderlijk tot de souvereine Nationale Vergadering. Drie dagen later demonstreeren zij op de meest nadrukkelijke wijze hun verzet tegen het absolutisme, door den Eed op de Kaatsenbaan, waarbij zij zweren niet te zullen uiteengaan vóór zij Frankrijk een Grondwet hebben geschonken; dus niet vóór de absolute monarchie verdwenen is.

In de volgende maand worden de plannen tot een staatsgreep ter herstel van den ouden toestand verijdeld door de bestorming van de Bastille, op 14 Juli. In dienzelfden tijd neemt op het platteland de reeds vóór 14 Juli aangevangen ,,direkte aktie" tot afschaffing van het feodale regiem een geweldigen omvang aan. De boeren weigeren de betaling van de feodale lasten en tienden, dwingen in tal van plaatsen hun landheeren de dokumenten betreffende de feodale rechten uit te leveren, en vernietigen dan triomfantelijk deze oorkonden van het feodalisme; een aantal kasteelen wordt in brand gestoken.[40])

Drie weken na inneming van de Bastille te Parijs, wordt ,,de Bastille

---

[40]) De verhouding tusschen de burgerlijke revolutionairen en de boeren, en de groote beteekenis, welke de aktie der boeren en de onder haar invloed tot stand gekomen hervormingen voor het verloop van de Omwenteling en voor het duurzaam behoud harer resultaten heeft gehad, wordt door A u l a r d in de inleiding van een zijner werken over de Fransche Revolutie als volgt uiteengezet:

,,De bourgeoisie had minder (dan de boeren) van het (feodale) regiem te lijden, profiteerde er zelfs vaak van, wilde in den beginne enkel een politieke omwenteling: zij bracht aanvankelijk slechts een gedeeltelijke bevrediging van de boeren, na hun eerste oproeren, en de Constituante vernietigde in den nacht van den vierden Augustus 1789 bij lange niet het geheele feodale stelsel.

Wat daarvan overbleef, d. w. z. bijna twee derden of drie vierden, kwam den teleurgestelden en verontwaardigden boeren zoo hinderlijk voor, dat er groote boerenopstanden uitbraken, waarvan althans één voor de bourgeoisie een zeer dreigend karakter aannam.

Zoolang zij meende, dat Koning wilde wat zij wilde, zoolang zij door den Koning

van de zelfzucht" ingenomen: in de avondzitting van de Constituante op 4 Augustus, stelt een van de vertegenwoordigers van den adel de afschaffing van de privileges en van de hoorigheid (de persoonlijke dienstbaarheid) en de afkoopbaarstelling van alle feodale rechten voor; op dit voorstel volgt een algemeene wedstrijd in offervaardigheid, waaraan weldra ook, zij het eerst na eenige aarzeling, de vertegenwoordigers van de geestelijkheid en van den derden stand (t.o.v. de provinciale en stedelijke privileges) deelnemen. De feodale rechten worden deels zonder meer afgeschaft, deels, zooals het leeuwendeel der zakelijke rechten, afkoopbaar gesteld. Dit gebeurde met een algemeen enthousiasme — dat slechts een enkele maal, toen het offer wat erg gering leek in verhouding tot de sentimenteele en gezwollen frases, waarmee de offerande werd aangeboden, door ironisch gelach werd

---

kon regeeren, zoolang de monarchie, welke zij georganiseerd had, bestond, volgde de bourgeoisie tegenover de boeren een politiek van behoud en van onderdrukking.

Maar toen door den val van den Koning en van den troon, de bourgeoisie zwakker kwam te staan, deed zij, in Augustus 1792, groote koncessies aan de boeren, en toen werd het groote overgebleven deel van den feodalen last, die nog op de schouders der boeren drukte, met ongeveer drie kwart verminderd.

Het deel, dat bestaan bleef, een nog vrij zware last, bleef gedurende bijna een jaar gehandhaafd.

Ten slotte werden de feodale rechten alle, zonder uitzondering, radikaal afgeschaft door de Conventie, in Juli 1793, op een tijdstip, dat deze, in beslag genomen door de zorg voor de verdediging van het nieuwe vaderland tegen den binnenlandschen en den buitenlandschen vijand, zich gedrongen voelde de boeren aan zich te binden en hun harten te winnen.

De Nationale Conventie heeft daardoor dat bondgenootschap en die winst, welke duurzaam zijn geworden, verworven.

Van dien tijd af en om die reden, zijn de Fransche boeren, op weinige uitzonderingen na, trouw gebleven aan de Revolutie, zelfs aan haar Napoleontische vergroeiïng, en hebben zij, waar hunner de macht van het getal was, door hun lijdelijken of aktieven weerstand, elke poging tot een algemeene reaktie tegen den geest van gelijkheid en tegen de sociale resultaten van deze Revolutie, verijdeld." (A. A u l a r d. *La Révolution française et le Régime féodal*, blz. II e.v.)

onderbroken [41]) — maar de uitbarsting van offervaardigheid was veel minder spontaan dan zij scheen en sproot voor een niet gering deel voort uit de overtuiging, dat wat men niet gaf, toch genomen zou worden. De avondzitting ,,begon met de paniek en niet met de geestdrift'',[42]) de paniek, veroorzaakt door de berichten over in brand gestoken kasteelen enz. En het was zeker niet geheel ten onrechte, dat Marat over die zitting schreef: ,,Indien het de menschlievendheid was, welke tot die offerandes dreef, dan heeft het, zal men moeten erkennen, erg lang geduurd eer zij zich openbaarde. Ja, eerst bij het zien van den vlammenschijn hunner brandende kasteelen, vinden zij de zielegrootheid om afstand te doen van het voorrecht, die menschen in ketenen geklonken te houden, die reeds met de wapens in de vuist hun vrijheid hadden veroverd."

Weer drie weken later, wordt de ,,Verklaring van de Rechten van den Mensch en den Staatsburger" aangenomen, welke tegenover de beginselen van de oude feodale orde de beginselen van de nieuwe staatsorde stelt. De Verklaring begint met de woorden: ,,De mensch wordt geboren en blijft vrij en gelijk in rechten". En als ,,natuurlijke" en ,,onveranderlijke" rechten van den mensch noemt zij: het recht op vrijheid, het recht op eigendom, het recht op veiligheid en het recht op verzet tegen onderdrukking.

De onweerstaanbare kracht van den aanval van den derden stand op het oude regiem, was mede het gevolg van het feit, dat die stand daarbij als één geheel optrad. De tegenstellingen tusschen de bour-

---

[41]) Een groot lachsucces verwierf de pathetische verklaring van den graaf de Virieu, een der felste aristokraten: ,,De teedere Catulles bezat slechts een muschje, dat hij vertroetelde, en dit muschje bracht hij ten offer. En wat mij betreft, ik bezit duiven; mijn duiven zijn mijn vreugde, maar omdat zij schadelijk zijn voor den landbouw, stem ik van ganscher harte er in toe, mijn duiven op te offeren." (A. Aulard. *La Révolution française et le Régime féodal,* blz. 93).

[42]) P. Kropotkine. *La Grande Révolution,* blz. 157.

geoisie,[43]) de kleine burgers, de boeren en de arbeiders, werden op den achtergrond gedrongen door de tegenstelling tusschen den derden stand en de feodale machten.[44])

De leiders van de revolutionaire beweging beschouwden deze trouwens volstrekt niet als een burgerlijke revolutie, als een omwenteling ten bate der bourgeoisie, maar zagen haar als een revolutie door en voor het volk; de derde stand immers was het volk zelve. De leuze der Revolutie was dan ook niet: Vrij baan voor de ontwikkeling van het kapitalisme! maar: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap!, een leuze, die thans nog in Frankrijk op de openbare gebouwen en zelfs op sommige kerken en gevangenissen prijkt. En het is onder de zeker al heel weinig kapitalistische of bourgeois-achtige leuze: „Vrede aan de hutten, oorlog aan de paleizen!", dat de legers van de revolutionaire Republiek ten strijde trekken.

Maar ondanks dit alles, was de Revolutie een burgerlijke revolutie en is zij steeds, ook in haar meest demokratische en radikaalste periode, in wezen een burgerlijke revolutie gebleven.

Aanvankelijk berust de leiding bij de gegoede burgerij, bij de bourgeoisie; later, in het tijdperk, dat ingeleid wordt door de bestorming van de Tuilerieën en de vlucht van den koning naar de Législative (de Wetgevende Vergadering) op 10 Augustus 1792 en dat eindigt

---

[43]) Onder „bourgeois" — dat oorspronkelijk alle stedelijke burgers aanduidde — verstond men in de 18e eeuw reeds gewoonlijk alleen de hoogere, welgestelde lagen der burgerij en tevens de niet-stedelingen, voor zoover zij in dezelfde maatschappelijke omstandigheden verkeerden. De overige bevolking werd vaak „le peuple", het volk, genoemd. In den tijd, welke onmiddellijk aan de Revolutie voorafging, werd herhaaldelijk ook van „den vierden stand" gesproken; men verstond daaronder echter niet zoozeer de arbeiders als wel in het algemeen het armste gedeelte van de bevolking.

[44]) Voor het inzicht in de tegenstellingen, welke destijds in den derden stand bestonden, is, ondanks het thans ten deele verouderde feitenmateriaal, de, bijna een halve eeuw geleden verschenen, brochure van Karl Kautsky: *Die Klassengegensätze von 1789* nog altijd zeer lezenswaardig.

met den val van Robespierre op 9 Thermidor (27 Juli) 1794, komt zij in handen van de kleinburgerlijke Jacobijnen, om daarna weer geheel aan de bourgeoisie te komen.

Dat de Revolutie geen proletarisch en geen socialistisch karakter had, blijkt reeds uit het feit, dat zij zich nimmer tegen het eigendomsrecht, tegen het recht op privaat bezit richtte; integendeel, dit recht werd nadrukkelijk tot een van de allerbelangrijkste „natuurlijke" en „onvervreemdbare" menschenrechten geproklameerd. En dit geschiedde niet alleen in 1789, maar ook ten dage van de Jacobijnsche heerschappij, in de ultra-demokratische grondwet van 1793.

Het gelijkheidsideaal der Revolutie en het idealisme, dat den geheelen derden stand zich aanvankelijk vaak als „één volk van broeders" deed gevoelen, beletten niet, dat de eerste Kieswet, (22 December 1789) het kiesrecht onthield aan alle loontrekkende bedienden en aan allen, die minder dan voor een waarde van drie arbeidsdagen aan direkte belasting betaalden; waardoor bijna de helft van de volwassen mannen van het kiesrecht werd uitgesloten. Bovendien was het kiesrecht getrapt: de kiezers kozen niet de afgevaardigden, maar enkel de „kiesmannen", door wie de leden van de Nationale Vergadering gekozen werden. Om kiesman te kunnen worden, moest men een belangrijk hooger bedrag — minstens de waarde van tien arbeidsdagen — aan direkte belasting betalen; verkiesbaar tot afgevaardigde waren alleen zij, die minstens een „marc" (245 gram) zilver direkte belasting betaalden en bovendien eenig grondbezit hadden.

De eerste Grondwet der Revolutie liet op die wijze de arbeidersklasse grootendeels van het aktief kiesrecht en geheel van het passief kiesrecht verstoken. Politiek bleven dus de arbeiders vrijwel rechteloos en de wet-Chapelier van 14 Juni 1791 zorgde ervoor, dat zij evenmin hun ekonomische machtsmiddelen konden aanwenden. Deze wet verbood werkgevers en werknemers om voor hun „zoogenaamde gemeenschappelijke belangen" vereenigingen op te richten of onderlinge afspraken te maken; zij verbood dus o. a. de vorming van

vakvereenigingen, de georganiseerde ekonomische aktie. De wet gold ook voor de patroons, maar dezen hadden ook onvereenigd reeds een sterke machtspositie tegenover ongeorganiseerde arbeiders en konden bovendien het verbod veel gemakkelijker ontduiken dan de werklieden.[45])

De wet-Chapelier [46]) bleef gehandhaafd ook in de jaren, dat de Revolutie haar hoogtepunt bereikte en in hoofdzaak gedragen werd door de massa der Parijsche kleine burgers en arbeiders. Wel werden toen, onder het Jacobijnsche bewind, strenge maatregelen tegen prijsopdrijving en tegen de oorlogswoekeraars genomen en werden de oorlogswinsten door progressieve heffingen getroffen. Ook zou reeds destijds, door de Grondwet van 1793, het algemeen mannenkiesrecht in Frankrijk tot stand zijn gekomen, indien niet, tengevolge van den binnen- en buitenlandschen oorlog, de invoering van die Grondwet geheel achterwege was gebleven. Maar hoe fanatiek ook bij verschei-

[45]) Volgens prof. Treub, in diens „Het Arbeidsrecht en zijne historische ontwikkeling" zou de wet-Chapelier „geen produkt van klassengeest" zijn geweest en was het coalitieverbod „nog meer tegen de patroons dan tegen de werklieden gericht". (Mr. M. W. F. Treub. *Hoofdstukken uit de geschiedenis der staathuishoudkunde*, 3e druk, blz. 121.) Deze meening schijnt mij echter kwalijk te rijmen met het feit, dat de klachten van de Parijsche bouwvakpatroons en vooral van de meesters-timmerlieden over de looneischen der arbeiders de aanleiding waren van de indiening der wet en dat Chapelier bij de verdediging van zijn wetsvoorstel zeer duidelijk te kennen gaf, dat het diende om de vakvereenigingen „die zich in het rijk gestadig voortplanten en reeds met elkaar in verbinding zijn getreden" te vernietigen. Wel is het waar, dat de groote draagwijdte van deze wet (die trouwens tevens een ander doel nastreefde en dit in de eerste plaats noemde, nl. het beletten van een klandestiene wederinvoering der door een vroegere wet opgeheven gilden) in 1791 niet werd gevoeld, ook niet door de arbeiders, dat de meest „arbeiterfreundliche" democraten uit dien tijd van haar beteekenis voor den ekonomischen strijd niets begrepen en dat zelfs Marat haar alleen afkeurde, omdat hij in haar een van de maatregelen zag, die beoogden het volk te verhinderen zich met de politiek te bemoeien.

[46]) Op de wet-Chapelier volgden een aantal speciale maatregelen, waaruit eenzelfde geest sprak; o.a. het tegen de vereenigingen van landarbeiders gerichte decreet van 6 October 1791.

dene Jacobijnsche voormannen de liefde voor de gelijkheid en de afkeer van den rijkdom zoowel als van de rijken waren, en hoezeer sommigen hunner, als Saint-Just, eenigszins socialistisch schijnende idealen hadden,[47]) tegenover de ekonomische organisatie der arbeiders stonden zij even vijandig als hun voorgangers en hun opvolgers.[48]) Er vertoonden

[47]) De socialistische tendenzen, die vele geschiedschrijvers in de woorden en daden van de Fransche revolutionairen in de dagen van het schrikbewind hebben gekonstateerd, zijn m.i., op den keper beschouwd, van zeer geringe beteekenis. Het komt mij voor, dat Carl Grünberg den spijker op den kop slaat, waar hij in zijn artikel *„Sozialismus und Kommunismus" (Wörterbuch der Volkwirtschaft,* 3e druk, 2e deel, blz. 855) schrijft:

„In spijt van de veelvuldige beweringen van het tegendeel, staat het ongetwijfeld vast, dat gedurende de Fransche Revolutie noch bij haar leidende figuren noch bij de volksmassa's zelfs maar een spoor van socialisme wordt gevonden. De tegen den eigendom gekante uitlatingen van verscheidene leden der Conventie, en daaronder ook die van Robespierre, Saint-Just, Fouché, den lateren minister van Politie onder Napoleon, e.a., moet men niet te hoog aanslaan. We laten daar, dat men zich destijds, zooals trouwens niet anders mogelijk had kunnen zijn, in breede en, niet in de laatste plaats, in de leidende kringen, geen heldere voorstelling had van de theoretische draagwijdte van de klinkende leuzen der Revolutie. Dat het Gelijkheidsbeginsel ook op ekonomische kwesties werd overgebracht, lag evenwel zoo voor de hand, dat ook degenen, wier belangen heel ergens anders lagen, zich daarvan niet konden onthouden. Aangestoken door de opwinding van dien tijd, gedwongen rekening te houden met de bezitlooze proletariërs-massa, vooral in de groote steden en het allermeest in Parijs, wier steun in den strijd tegen den ouden Staat onontbeerlijk was, lieten de vertegenwoordigers van de maatschappelijke lagen, waaraan onder de nieuwe orde de heerschappij ten deel zou vallen, zich meesleepen tot — weliswaar meerendeels slechts abstrakte — uitlatingen en zelfs tot besluiten, die bij een oppervlakkige waarneming de onjuiste meening deden ontstaan, dat de Conventie socialistische denkbeelden, in den modernen zin des woords, zou hebben gehuldigd. Maar dat waren slechts frases, die niemand ernstig nam, waaromtrent geen heldere kop zich wijs maakte dat zij in daden konden worden omgezet en tot welker verwezelijking in ieder geval niet het geringste werd gedaan."

[48]) „Toen het Comité du Salut Public den 22en Frimaire van het jaar II werkplaatsen voor de vervaardiging van wapens oprichtte, vaardigde het een drakonisch werkplaatsenreglement uit, om den arbeiders te beletten zich tot gezamenlijk optreden te vereenigen. Dat geschiedde in den bloeitijd der Revolutieregeering, en in dit

zich in de periode wel eenige min of meer socialistische of kommunistische stroomingen, maar deze waren nog zeer zwak en vaag — de eisch, die daarbij het meest op den voorgrond werd gesteld, de „Akkerwet", de verdeeling van den grond onder alle burgers, was trouwens feitelijk allesbehalve socialistisch [49]) — en ze vonden bij de

opzicht bestaat er geen onderscheid tusschen het Comité du Salut Public en het Directoire, dat ten slotte zoo ver ging, uit de wapenkamer der oude Koninklijke verordeningen een voorschrift van 1739 op te diepen, om daarmee de weerbarstige papierarbeiders te bedreigen" (G. B o u r g i n. *Die Französische Revolution*, blz. 190).

Dit neemt echter niet weg, dat de Jacobijnsche regeerders, althans degenen tot wier ressort de „Nationale Manufacturen" (de voormalige „Koninklijke Manufacturen" van porcelein, gobelins en tapijten) behoorden, zich veel „arbeiterfreundlicher" toonden dan de vorige en de volgende regeeringen.

Omtrent de arbeidsverhoudingen in deze staatsbedrijven — waarin enkele honderdtallen arbeiders werkten, meerendeels geschoolde vakmannen, die zich zelven „kunstenaars" noemden — bestaan méér gegevens dan omtrent die verhoudingen in alle overige bedrijven gedurende de Revolutie. Op grond van die gegevens komt E. T a r l e in zijn *Studien zur Geschichte der Arbeiterklasse in Frankreich während der Revolution* tot de conclusie, dat in de eerste Revolutiejaren, toen het koningschap nog bestond, de regeering, uit vrees voor onlusten, tal van concessies aan de arbeiders in die staatsbedrijven deed, welke concessies echter na het optreden van de eerste republikeinsche regeering, toen de Girondijn Roland minister van Binnenlandsche Zaken was, weer werden ingetrokken; daarentegen deed de Jacobijnsche regeering krachtige pogingen èn om deze staatsbedrijven op de been te houden èn om de positie der arbeiders in de bedrijven te verbeteren; zij gaf zelfs aan deze arbeiders niet alleen ten aanzien van de arbeidsvoorwaarden, maar ook ten opzichte van de bedrijfsleiding, een vrij ruime mate van medezeggenschap. T a r l e wijst er op, dat hierin de Jacobijnen niet enkel den partikulieren werkgevers van hun tijd, maar ook den betrokken arbeiders verre vooruit waren; dit laatste blijkt uit het feit, dat deze arbeiders niet de geringste poging tot verzet deden, toen hun, na den val van het schrikbewind, weer alles ontnomen werd wat zij onder het Jacobijnsche bestuur verkregen hadden.

[49]) Deze „Akkerwet" is de eenige „socialistische" eisch geweest, die destijds een zekere populariteit heeft verworven. Socialistische denkers als François Boissel en Gracchus Babeuf hebben het onsocialistisch karakter van dien eisch reeds ingezien en nadrukkelijk er op gewezen, dat een inwilliging-zonder-meer van dien eisch, volstrekt niet tot een socialistische samenleving zou leiden.

massa van de revolutionairen het tegendeel van sympathie.[50]) Ja, de Nationale Conventie nam zelfs, 18 Maart 1793, een wet aan, welke bepaalde, dat ieder, die een Akkerwet of eenige andere wet tot aantasting van het eigendomsrecht voorstelde, ter dood zou worden gebracht. En het zijn Jacobijnsche afgevaardigden geweest, die bij de diskussie over het wetsvoorstel het eerst de doodstraf hebben geëischt.

***

Was de Fransche Revolutie zoomin een sociale als een socialistische revolutie, zij is toch voor de ontwikkeling der sociale en ekonomische verhoudingen van groote beteekenis geweest.[51]) Zij maakte een einde aan de hoorigheid, aan de gilden en aan hetgeen er nog van de reglementeering der industrie was overgebleven. Zij bracht dus formeele

---

Babeuf's „Samenzwering voor de Gelijkheid" (1796 en '97) valt in de nadagen der Revolutie, in den tijd van het Directoire. Zij had naast de verwezenlijking van Babeuf's maatschappelijke idealen, ook den strijd tegen de na Thermidor 1793 ingetreden politieke reaktie en de invoering der Jacobijnsche Grondwet van 1793 ten doel. Dit laatste oogmerk was voor de groote meerderheid der samenzweerders (tot wie slechts betrekkelijk weinig arbeiders behoorden) de hoofdzaak; velen hunner waren van het socialistisch doel der samenzwering en van de sociale denkbeelden van Babeuf volkomen onkundig. Het doodvonnis van Babeuf en Darthé werd uitgesproken niet op grond van hun poging tot omverwerping der maatschappelijke orde, maar op grond van hun poging tot herstel der Grondwet van 1793.

[50]) Jaurès vat de in de Nationale Conventie heerschende sociale opvattingen, („de as, waarom de meeningen en doktrines in de Conventie zich heen bewogen") aldus samen: „handhaving van het individueele bezit in al zijn vormen, uitgezonderd de feodale vormen, maar tevens een zoo groot mogelijke uitbreiding van het aantal kleine grondbezitters en eindelijk de noodige offers van de rijken, ten einde het volk tegen gebrek te verzekeren." (Jean Jaurès. *Geschiedenis der Fransche Revolutie,* vertaald door W. van Ravesteijn Jr., 4e deel, blz. 29.)

[51]) De verzuchting van Sombart: „Wanneer zal men eindelijk inzien, dat de Groote Revolutie in hoofdzaak noch sociale gevolgen, noch sociale oorzaken heeft gehad!?" (W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus,* 2e druk, 2e deel, blz. 1099) is een verklaarbare reaktie tegen de overschatting van beteekenis der Fransche Revolutie. Maar de reaktie is in dit geval toch wel wat al te hevig!

vrijheid voor alle arbeiders en de vrijheid van bedrijf en van konkurrentie. Zij schafte de feodale rechten af, een afschaffing, die den boeren te meer ten goede kwam, waar ze, onder het Jacobijnsche bewind, werd doorgevoerd zonder schadeloosstelling van de vroegere bezitters dier rechten. De verkoop van de door den Staat in beslag genomen eigendommen van de Kerk, de Kroon en de émigrés (de naar het buitenland uitgeweken edelen) versterkte de ekonomische positie van de bourgeoisie — die veel meer dan de boeren over de middelen beschikte tot aankoop van gronden en gebouwen en die haar grondbezit belangrijk kon uitbreiden en ook met grondspekulaties groote winsten behaalde — en had ook een vermeerdering van het boerengrondbezit en van het aantal zelfstandige boeren tengevolge. In aansluiting bij een reeds vroeger begonnen ontwikkeling, maakte de Revolutie Frankrijk tot het land van de kleine boeren-eigenaars.

De Revolutie bracht met ,,de gelijkheid voor de wet'' en de verbetering van de rechtspraak, een grondige hervorming van het belastingstelsel; de verspillingen van adel en geestelijkheid vervielen; de indirekte belastingen werden voor een groot deel door direkte belastingen vervangen; de accijnzen op levensmiddelen, de beruchte stedelijke oktrooien verdwenen, zij het dan ook slechts tijdelijk, daar ze later, ten tijde van het Directoire, toen de groote dagen van de Omwenteling voorbij waren, weer herleefden. Van groot ekonomisch belang was de hervorming en unifikatie van de maten en gewichten, door de invoering van het metrieke stelsel en de, eveneens op den grondslag van het decimale systeem tot stand gebrachte eenheid in het muntwezen. Tevens voltooide de Revolutie het werk, dat Colbert in de 17e eeuw was begonnen; alle provinciale douanelinies en binnenlandsche tollen werden opgeheven, zoodat het handelsverkeer in het binnenland geheel vrij gemaakt werd.

Ten aanzien van het internationaal handelsverkeer kwam het vrijheidsbeginsel in konflikt met de belangen van een deel der Fransche industrieelen, die sinds het Eden-verdrag (1786) klaagden over de

overstrooming van Frankrijk door Engelsche industrie-produkten.[52]) De aandrang tot bescherming van de nationale nijverheid had echter aanvankelijk slechts weinig succes; de tariefwet van 1791 stelde (voor dien tijd) matige invoerrechten vast en maakte deze voor alle importeerende landen gelijk, zoodat het tarief zich niet meer tegen bepaalde landen richtte. Maar het intreden van den oorlogstoestand — in 1792 begon de oorlog met Oostenrijk, in 1793 die met Engeland — bracht al spoedig een volslagen ommekeer. Vanaf 1793 werd het tarief sterk protektionistisch; in plaats van het vrije handelsverkeer met de andere volken kwam, naast den strijd met de wapenen, de ekonomische oorlog.

Door de oorlogen en door den strijd in het binnenland, kon het kapitalisme niet direkt veel profiteeren van de opruiming der oude hinderpalen voor zijn verdere ontwikkeling. Wel ontstonden er tal van nieuwe kapitalisten: oorlogswinstmakers, spekulanten, legerleveranciers enz. en waren de massale leveranties, noodig voor de ontzaggelijke militielegers, die de Republiek op de been bracht, een prikkel voor de ontwikkeling van de produktie-in-het-groot. Maar dit woog uiteraard niet op tegen de verwoestingen, aangericht door de oorlogen en burgeroorlogen, tegen de vernietiging van menschenlevens en goederen, de onttrekking van honderdduizenden mannen aan den produktieven arbeid [53]), en tegen de beperking van het handelsverkeer met het buitenland. Daarbij kwam nog de ellende van de, grootendeels mede aan den oorlog te wijten, inflatie, door de enorme uitgifte van papieren geld (assignaten en mandats territoriaux), dat slechts voor

[52]) Tengevolge van de invoering van de arbeidsmachines en de stoommachines, begon in dien tijd de Engelsche industrie een grooten voorsprong op de Fransche industrie te krijgen.

[53]) Het onder de wapenen zijn van een groot aantal mannen was waarschijnlijk veel meer dan de destijds in Frankrijk nog zeer beperkte aanwending van nieuwe arbeidsmachines, de oorzaak, dat gedurende de Revolutie de vrouwen- en kinderarbeid in de industrie een vrij grooten omvang aannam. Een aantal voorbeelden hiervan geeft G. D e v i l l e. *Het Directoire*, vertaald door W. van Ravesteijn Jr., 1e deel, blz. 238—240.

een klein deel, en dan nog alleen door onroerende goederen, gedekt was. Dit alles maakte, dat er tijdens de Revolutie geen sprake kon zijn van een algemeenen ekonomischen vooruitgang.[54])

De groote ekonomische beteekenis van de veranderingen, welke de Omwenteling teweeg had gebracht, bleek eerst toen de tijden van onrust en oorlog voorbij waren. En die beteekenis werd nog sterk vergroot, doordat Frankrijk, vooral onder Napoleon, zijn macht over een belangrijk deel van Europa uitbreidde.

B. *Het Napoleontisch Regiem.*

Na den val van het Schrikbewind, dat Frankrijk voor anarchie en ondergang had behoed en de Republiek in staat had gesteld haar talrijke buitenlandsche en binnenlandsche vijanden het hoofd te bieden, maar dat onder de revolutionaire voormannen een niet minder gewelddige slachting had aangericht dan onder de aristokraten, was de groote tijd der Omwenteling voorbij. Het élan van de Revolutie was gebroken. Op den 9^{en} Thermidor, den dag, waarop het Schrikbewind ten val werd gebracht, knapte, zooals Barère schreef, de revolutionaire springveer.

Met het nieuwe bewind, het Directoire komt de bourgeoisie weer aan de regeering.

Op politiek gebied treedt een reaktie in tegen de demokratische ontwikkeling, welke trouwens op een diktatuur was uitgeloopen. De Republiek wordt een zuivere bourgeoisstaat onder een korrupte kliekregeering, die den strijd tegen het buitenland met wisselend succes

---

[54]) Prof. Sieveking ziet in de oorlogen van dit tijdperk een van de belangrijkste oorzaken van het ontstaan van het moderne kapitalisme. Hij schrijft:

„Wij wezen erop, hoe de ondergang van de oude gebondenheid een gevolg was van den politieken strijd van Engeland en Frankrijk. Maar ook de positieve voorwaarden van de moderne produktiewijze werden door dezen strijd in het leven geroepen.

De oorlog brengt niet enkel, gelijk de invallen van de Germanen, de Arabieren, de Mongolen en de Turken hebben gedaan, een vernieling van ekonomische goederen teweeg. De organisatie van hetgeen voor den oorlog noodig is, kan leiden tot een

voortzet en die zich in het binnenland slechts met moeite tegen de aanvallen van links en rechts, tegen aanslagen van demokraten en van koningsgezinden, kan handhaven. De politieke reaktie gaat zoover, dat de republikeinsche regeeringsvorm ten slotte wordt vervangen door een nieuw absolutisme, waarbij de bourgeoisie alleen een schijn van direkten invloed op de regeering behoudt en de overige klassen zelfs dien schijn niet meer bezitten: door den staatsgreep van 18 en 19 Brumaire (9 en 10 November) 1799 maakt de meest vermaarde generaal van de Republiek, Napoleon Bonaparte, zich van het bewind meester;

---

samenvatting van economische krachten, die het ekonomisch leven duurzaam bevrucht. Het onderhoud en de uitrusting van troepen vereischen groote ondernemingen, die van heinde en verre de produktie verzamelen of deze koncentreeren.

Bovendien kan men zich nauwelijks een krachtiger werkend middel tot verscherping van de tegenstelling tusschen arm en rijk denken dan den oorlog. De oorlogslasten brengen de kleine zelfstandigen in de verdrukking en maken hem afhankelijk van de weinige gegoeden, die in de algemeene krisis zich niet alleen weten te handhaven, maar er ook in slagen, als aanvoerders, legerleveranciers enz. omhoog te komen. Zoo bevorderde de Dekeleïsche Oorlog, waarin de Attische boeren ten gronde werden gericht, het Attische, de Hannibalsche Oorlog, die de Italiaansche boeren vernietigde, het Romeinsche kapitalisme. Wij zien, hoe in de Italiaansche steden der Middeleeuwen en in Holland, met huursoldaten en schepen gevoerde oorlogen, de kapitalistische konstruktie van de maatschappij bevorderen. Men deed de toekomst deelnemen in de lasten van het heden. Een groot deel van de oorlogskosten werd door staatsschulden gedekt. Voor hun bijdrage aan de staatslasten kregen de rijken een duurzaam rendement, zij beteekende voor hen een goede kapitaalbelegging, terwijl de massa van de bevolking, hoofdzakelijk door indirecte belastingen op de artikelen voor algemeen gebruik, de renten moest opbrengen.

Zoo werd de geweldige worsteling tusschen Engeland en Frankrijk in de 18e en in het begin der 19e eeuw „ein Haupthebel" (een der belangrijkste hefboomen) van het moderne kapitalisme." (H. Sieveking. *Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte,* 4e druk, blz. 63.)

Ook afgezien van enkele bijkomstige overdrijvingen (als die, dat de Italiaansche boeren, door Hannibal's inval, in den 2en Punischen Oorlog „vernietigd" zouden zijn!), lijkt mij dit betoog buitengewoon eenzijdig. Er wordt daarbij uit het oog verloren, dat de destruktieve werking van den oorlog op ekonomisch gebied van dien aard is, dat de nadeelen van een oorlog voor den ekonomischen vooruitgang

als Eerste Consul van de Republiek (1799—1804) is hij feitelijk en later, sinds 1804, als Keizer, ook formeel de alleenheerscher over Frankrijk.

De verwerving van die heerschappij wordt hem mogelijk gemaakt door zijn invloed op het leger, door de onbekwaamheid en impopulariteit van de Directoire-regeering en vooral door de omstandigheid, dat de massa van de burgers en de boeren noch een verdergaande omwenteling, noch een kontra-revolutie wenschen en in Bonaparte „den sterken man" zien, wiens bewind rust, orde en vrede zal brengen. Het behoud

---

(ook uit kapitalistisch oogpunt) de voordeelen verre overtreffen (tenzij een der strijdende partijen een vrij gemakkelijke prooi is voor de andere; maar dit was bij de worsteling tusschen Engeland en Frankrijk allesbehalve het geval).

De snelle ontwikkeling van het kapitalisme in Engeland gedurende de Revolutie- en Napoleontische oorlogen, had veel meer ondanks dan dank zij dien oorlogen plaats. En wat Frankrijk betreft, is de bewering van S o m b a r t, dat het eenige resultaat van de Revolutie voor het ekonomische leven van dit land is geweest „dat zij de kapitalistische ontwikkeling met een paar menschenleeftijden heeft vertraagd" (W. S o m b a r t. *Der Moderne Kapitalismus*, 2e druk, 2e deel, blz. 14) in zooverre juist, dat de direkte resultaten van de Revolutie, d.w.z. van de binnenlandsche- en buitenlandsche oorlogen die in de Revolutie-periode uitbraken, voor de kapitalistische ontwikkeling zeer ongunstig waren. Zoo verminderde van 1787 tot 1799 de buitenlandsche handel met meer dan 50 pCt. en werd hij eerst na 1825 grooter dan hij in de jaren 1874—'87 was geweest. „Het heeft door de schokken van de Revolutie en de oorlogen van het Keizerrijk vijf en dertig jaren gekost, eer Frankrijk weer het peil bereikte, waarop het (vóór de Revolutie) was gekomen." (E. L e v a s s e u r. *Histoire du Commerce de la France*, 1e deel, blz. 512.)

In hetgeen *Sieveking* over de beteekenis van de oorlogsleeningen enz. voor de ontwikkeling van het kapitalisme opmerkt, zit zeker een kern van juistheid, maar er staat toch tegenover, dat het besteden van groote kapitalen voor onproduktieve doeleinden nooit bijster bevorderlijk kan zijn aan de kapitaal-vorming en aan den vooruitgang der kapitalistische produktiewijze. En S o m b a r t ziet m.i. terecht in de groote afvloeiïng van geld naar de staatskassen, door de oorlogsleeningen „een der voornaamste oorzaken, waardoor het kapitalisme in Europa (ook gedurende het laatste deel der vroeg-kapitalistische periode) zulke langzame vorderingen maakte." (W. S o m b a r t. *Der moderne Kapitalismus*, 2e druk, 2e deel, blz. 1123.)

van die heerschappij wordt verzekerd, doordat Napoleon inderdaad in de behoefte aan een krachtige regeering op voortreffelijke wijze voorziet. Wel blijkt de hoop, dat hij een einde aan de buitenlandsche oorlogen zal maken, volkomen ijdel geweest te zijn, maar de teleurstelling hierover, wordt aanvankelijk geheel op den achtergrond gedrongen, door den nationalen trots en de chauvinistische stemming, veroorzaakt door een aaneenschakeling van groote militaire successen en door een voortdurende stijging van de macht en het aanzien van Frankrijk.

Te meer neemt men met de diktatuur van Napoleon genoegen, waar zij in ekonomisch en sociaal opzicht niet reaktionair is, maar juist de resultaten van de Revolutie handhaaft, vastlegt en voor een groot deel ook verder uitbouwt. En het is vooral onder Napoleon, door de uitbreiding van diens direkte en indirekte heerschappij over een groot deel van Europa, dat de hervormingen, waartoe de Revolutie den stoot had gegeven, ook buiten Frankrijks grenzen ingang vinden.

***

De sterk protektionistische politiek, die de Fransche Republiek sinds het uitbreken van den oorlog met Engeland had gevolgd, werd onder Napoleon voortgezet en verscherpt. De tariefherzieningen voerden de invoerrechten steeds hooger op — deels om fiskale redenen, deels ter bescherming van de Fransche nijverheid tegen de Britsche konkurrentie — en onder het Keizerrijk werden zij veel hooger dan zij ooit in den bloeitijd van het Merkantilisme waren geweest. De handelspolitiek is in deze periode geheel ondergeschikt aan de oorlogsdoeleinden; Napoleon, wiens opvattingen omtrent ekonomische aangelegenheden over het algemeen even simplistisch als beslist waren,[55])

[55]) De ultra-merkantilistische opvattingen van Napoleon, die meende, dat uitvoer een land verrijkte en invoer het verarmde, hadden tengevolge, dat hij geen enkele poging deed om de voedselvoorziening van Engeland te belemmeren, hoewel hij in 1810—'11, toen de oogst in Engeland slecht geweest was, dit land daardoor in de grootste moeilijkheden had kunnen brengen. Terwijl hij den invoer uit Engeland

had een hartgrondige minachting voor „theorieën" van de vrijhandelsgezinde „ideologen".

Met deze protektionistische politiek ging onder het Keizerrijk een poging gepaard om den grooten tegenstander en konkurrent een verpletterenden slag toe te brengen, door hem a. h. w. buiten de ekonomische gemeenschap van Europa te stellen.

Ter zee was Frankrijk niet tegen Engeland opgewassen gebleken en toen Napoleon in 1799 als Eerste Consul het opperbestuur in handen kreeg, was de zeehandel van Frankrijk vrijwel vernietigd en was de totale buitenlandsche handel niet meer dan half zoo groot als in de laatste jaren vóór de Revolutie. Daarna kwam er, vooral nadat door den Vrede van Amiens (1802) voor ongeveer één jaar den strijd met Engeland gestaakt werd, een sterke opleving; in 1806 was de totale waarde van de in- en uitgevoerde goederen gestegen tot ongeveer 90 percent van het maximum in het vóór-Revolutionaire tijdperk.[56]) Dan echter begint weer een bijna even snelle daling; van 1806 tot 1813 gaat de buitenlandsche handel met ongeveer 35 percent achteruit.

De kans om met hulp van andere landen een einde te maken aan de maritieme overmacht van Engeland, werd Napoleon benomen, doordat de Engelschen de oorlogsvloten van Holland en Denemarken vrijwel geheel en de zeemacht van Spanje grootendeels vernietigen. Na den grooten zeeslag van Trafalgar (1805), waarin Nelson de Fransche en Spaansche vloten versloeg, telde de Engelsche zeemacht 4 linieschepen méér dan de oorlogsvloten van alle andere landen der wereld tezamen

---

geheel had verboden en het Continentaal Stelsel zoo streng mogelijk doorvoerde, ging hij den uitvoer van graan naar Engeland volstrekt niet tegen, maar bevorderde hij dien zelfs, in de hoop dat Engeland zich arm zou koopen. Hoe zwaar hij, door verhindering van den graan-export naar Engeland, zijn grooten tegenstander had kunnen treffen, bleek in 1812, toen het graan uit de Oostzeelanden opgekocht werd ten behoeve van den veldtocht naar Rusland en dientengevolge de uitvoer naar Engeland vrijwel ophield, waardoor dit land een hongersnood nabij kwam.

[56]) Hierbij dient echter in het oog gehouden te worden, dat Frankrijk in 1806 vrij wat grooter was dan in 1789.

en was de mogelijkheid van een landing der Fransche legers in Engeland uitgesloten.

Toen Engeland met wapengeweld niet te overwinnen bleek, deed Napoleon een grootsche poging om, door gebruik te maken van het militair en politiek overwicht dat Frankrijk op de andere vastelandsstaten verkregen had, Engeland op ekonomisch terrein te verslaan: het Continentaal Stelsel zou het geheele vastland van Europa sluiten voor den afzet van de produkten der Engelsche industrie en van de door de Engelsche kooplieden aangevoerde koloniale waren. Naar aanleiding van een Engelschen oorlogsmaatregel, het in staat van blokkade verklaren van alle havens tusschen Brest en den Elbe-mond kondigde Napoleon de blokkade van de Britsche eilanden af. Een vijftal keizerlijke dekreten, die in de jaren 1806—1810 verschenen, bepaalden o.m., dat alle handelsbetrekkingen en elke briefwisseling met Engelsche onderdanen gestaakt moesten worden, dat alle aan Engelschen toebehoorende of uit Engeland afkomstige goederen verbeurd werden verklaard en eveneens alle schepen, die Engelsche havens aandeden, terwijl neutrale schepen, welke zich door Engelsche oorlogsschepen hadden laten visiteeren, geacht werden daardoor te zijn gedénationaliseerd en als Engelsche schepen behandeld werden. In 1809 was het geheele vasteland van Europa, met uitzondering van Portugal, Sicilië en Turkije, voor den Engelschen handel gesloten.

Maar die sluiting bleek gemakkelijker gedekreteerd dan doorgevoerd te kunnen worden. Het was niet mogelijk te beletten, dat in Frankrijk en, veel meer nog, in de andere landen de strenge verboden op groote schaal werden ontdoken. Zelfs officieel konden zij niet volkomen gehandhaafd worden: om politieke redenen moesten zoowel Engeland als Frankrijk ten aanzien van de koopvaardijschepen der Vereenigde Staten hun drakonische maatregelen aanmerkelijk verzachten, terwijl ekonomische en financiëele motieven de Fransche regeering noopten vergunningen te verleenen tot invoer van goederen uit Engeland, zij het dan ook tegen grof geld en in beperkte mate en bovendien onder

het beding, dat men eerst minstens een gelijke waarde aan nationale produkten naar Engeland uitvoerde. Deze laatste voorwaarde werd vaak ontdoken, doordat men allerlei onverkoopbaren rommel voor den export naar Engeland aangaf en dien dan onderweg in zee wierp; onze voorvaderen benutten hiertoe o.a. de produkten der nationale... theologie.[57])

Voor den handel van Frankrijk en van de „neutrale" landen hadden het Continental Stelsel en de Engelsche tegenmaatregelen noodlottige gevolgen, behalve voor den smokkelhandel, die in die jaren een buitengewoon grooten omvang aannam en extra-voordeelig werd.

Daarentegen werd de ontwikkeling van de industrie, althans tijdelijk, door het Continentaal Stelsel bevorderd. De ekonomische-oorlogspolitiek van Napoleon vond dan ook grooten bijval bij het gros der Fransche industrieelen. In een adres,[58]) dat de Kamer van Koophandel van Amiens in 1810 tot den Keizer richtte, naar aanleiding van het krasse dekreet, volgens hetwelk de inbeslaggenomen Engelsche goederen onverbiddelijk verbrand moesten worden, uit die Kamer haar „eerbiedige dankbaarheid" en schrijft zij o.a.: „Gij hebt onze wenschen vervuld. De Fransche fabrieken zullen thans, niet enkel in Frankrijk, maar zelfs in het buitenland, bij den afzet harer produkten, de konkurrentie van de Engelsche fabrieken niet meer te duchten hebben." De textiel-industrie in Frankrijk en ook in andere landen, als België en Saksen, profiteerde dan ook sterk van de omstandigheid, dat de goedkoope Engelsche „katoentjes" de markt niet meer „bederven" konden. Nieuwe takken van industrie ontstonden door de behoefte aan goederen, die de Engelsche en koloniale produkten konden vervangen. Niet altijd

---

[57]) „In ons land moest de oudvaderlandsche kansel-welsprekendheid het ontgelden: geheele scheepsladingen van preekenbundels worden als Hollandsche goederen (quasi ten invoer in Engeland!) ingeladen en straks aan de golven prijs gegeven." H. Smissaert. *Overheid en Volkswelvaart,* blz. 37.

[58]) Aangehaald in P. Brousse et H. Turot. *Consulat et Empire* (Histoire Socialiste, 6e deel) blz. 330.

leidde dit tot de fabrikage van minderwaardige Ersatz-artikelen: in 1810 werd de eerste Fransche beetwortelsuikerfabriek opgericht. Daar Napoleon zeer goed begreep, dat het Continentaal Stelsel alleen gehandhaafd kon worden, wanneer de industrie op het vasteland niet langer bij de Engelsche ten achter stond, werd van regeeringswege elk middel — subsidies, premies, onderscheidingen, modelfabrieken, tentoonstellingen enz. — beproefd, om de industrieele ontwikkeling te bespoedigen. De jonge industrie stond en viel echter met de uitsluiting van de Engelsche konkurrentie. Voor een deel kwam zij zelfs reeds vóór het einde van het Continentaal Stelsel ten val. De bloei van de Fransche katoen-industrie eindigde met een débâcle, doordat haar grondstof — in spijt van de bevordering van den katoenbouw op Corsica en in Italië — schaarsch werd en snel in prijs steeg. Van groote beteekenis voor de duurzame ontwikkeling van de industrie op het vasteland is het Continentaal Stelsel niet geworden.[59]) Voor den verbruikers bracht het niets dan nadeelen: hooge prijzen, gemis van tal van voedings- en genotmiddelen en een milden overvloed van allerlei, meerendeels ongenietbare, surrogaten; de toestand geleek in dit opzicht zeer veel op dien welken wij een eeuw later, in de jaren van den Wereldoorlog, hebben doorgemaakt.

Ook Engeland ondervond van het Continentaal Stelsel groote nadeelen, daar de export naar het vasteland, anders dan via den smokkelhandel, vrijwel onmogelijk werd. Bovendien veroorzaakte dat stelsel indirekt, door de Engelsche tegenmaatregelen, in 1812 een oorlog met de Vereenigde Staten, welke de voedselvoorziening van Engeland moeilijker maakte en leidde tot een ernstige krisis in de katoenindustrie. Maar het Continentaal Stelsel heeft toch aan Engeland veel minder schade berokkend dan aan het vasteland. Waar de Engelsche oorlogs-

[59]) „De werkelijk belangrijke vooruitgang van de beetwortelsuiker-industrie, de meekrapververij en de soda-fabricage volgens Leblanc's procédé dateeren eerst uit lateren tijd en houden in het geheel geen verband met het Continentaal Stelsel." W. Lexis. *Kontinentalsperre, Wörterbüch der Volkswirtschaft,* 3e druk, 2e deel, blz. 179.

vloot de zeeën beheerschte, kon de Engelsche handel veilig nieuwe afzetgebieden zoeken buiten Europa — vooral in Spaansch en Portugeesch Amerika — en dit met te meer succes, omdat daar de konkurrentie van andere Europeesche landen toen nagenoeg geheel was uitgeschakeld. Bij het einde van de Napoleontische oorlogen was het overwicht van Engeland grooter dan ooit. Volgens een raming uit dien tijd, die wel niet volkomen juist zal zijn maar toch ongeveer aangeeft hoe de verhoudingen zich gewijzigd hadden, zouden de gezamenlijke koopvaardijvloten der vastelandsstaten in 1815 4000 zeeschepen minder geteld hebben dan in 1783, terwijl in die zelfde periode de Engelsche koopvaardijvloot met 12000 schepen zou zijn toegenomen.

Evenals de zee-oorlog, was dus de ekonomische oorlog geëindigd met de nederlaag van Frankrijk.

In het binnenland heeft Napoleon het hervormingswerk der Revolutie voortgezet en groote resultaten bereikt.

Was de vestiging van een nieuwe onbeperkte monarchie, de feitelijke opheffing van het parlementaire stelsel, wel de scherpst mogelijke reaktie op de verovering van de politieke macht door den derden stand, zoo vertoonde het nieuwe absolutisme toch dit groote onderscheid met het oude regiem, dat het overeenkomstig de wenschen en de belangen van de bourgeoisie regeerde. En het diende deze belangen beter dan de republikeinsche regeering, tijdens de politieke heerschappij van de bourgeoisie, had vermocht.

Persoonlijk voelde Napoleon bitter weinig voor de verheven idealen van de Revolutie, die hem den weg tot macht had geopend. Er was echter één resultaat van de Revolutie, dat hij buitengewoon waardeerde: „de kans, welke door haar gegeven werd aan begaafde mannen, als hijzelf — de *carrière ouverte aux talents* (het vrij baan maken voor de talenten), wat hij beschouwde als het grondbeginsel van elke deugdelijk ingerichte maatschappij".[60]) Reeds daarom wil hij niets weten

[60]) F. A. Ogg. *Economic Development of Modern Europe*, 2e druk, blz. 100.

van een herstel van de vroegere standenprivileges, van de feodale rechten of van eenigen vorm van hoorigheid.

Ook erkent hij nadrukkelijk de eigendomsrechten van hen, die tijdens de Revolutie de landerijen van den adel en de kerk hadden gekocht of in bezit genomen. Dit verschaft — met de omstandigheid, dat hij in het binnenland orde en vrede herstelt en handhaaft, en daardoor den boeren gelegenheid geeft hun bezit produktief te maken — hem een groote populariteit onder de boeren.[61]) De revolutionaire neigingen van den Franschen boer waren volkomen bevredigd, nu hij van de feodale lasten was bevrijd en zijn grondbezit had uitgebreid. De boer, die dank zij de Revolutie een kleine grondbezitter is geworden, „is tegelijk een contra-revolutionair en een vriend der Revolutie. De kleine grondbezitter is dan a. h. w. een behoudend revolutionair, d. w. z. dat hij de Revolutie voltooid acht met den dag, die hem eigenaar zag worden en hij het profijt van de Revolutie wil behouden. Voor hem is dat profijt: zijn eigendom".[62])

Onder Napoleon komen de wetboeken tot stand, de Code Napoléon, Code de Commerce en Code Pénal, die het burgerlijk recht, het handelsrecht en het strafrecht regelen overeenkomstig de beginselen en de behoeften van de burgerlijke maatschappelijke orde en die tot voorbeeld dienen aan de rechtswetgeving in tal van andere landen, waar tot ver in de 19e eeuw de wetboeken vertalingen van de Fransche Codes zijn.

De Code Napoléon registreert a. h. w. de resultaten van de Revolutie.

---

[61]) „Iedere boer zag in Napoleon zijn beschermer; en zooals de Reformatie in Engeland veilig gesteld werd door de verdeeling van den rijken buit, aan de Katholieke Kerk ontroofd, onder de „squirearchy" (de gezamenlijke landjonkers), zoo was de bescherming, door den Eersten Consul verleend aan de nieuwe eigendomsrechten, welke gedurende de Revolutie verworven waren, de krachtigste waarborg, die de natie gegeven kon worden, dat het oude regiem nimmer zou worden hersteld." Herbert Fisher. *Napoleon,* blz. 86.

[62]) P. Brousse et H. Turot. *Consulat et Empire.* (Histoire Socialiste, 6e deel), blz. 7.

In plaats van de oude verscheidenheid, welke nog in de 18e eeuw zoo groot was, dat Voltaire kon schrijven, dat men, op reis door Frankrijk, even dikwijls van recht als van postpaard verwisselde, kwam de gelijkheid van het recht in het geheele land en in plaats van de vóór de Revolutie bestaande standenbevoorrechting kwam de gelijkheid van alle burgers voor de wet. Het gelijkheidsbeginsel — dat overigens ten aanzien van de sociale ongelijkheid geheel buiten toepassing bleef — werd ook doorgevoerd ten opzichte van het erfrecht: bij de verdeeling eener nalatenschap waren alle kinderen gelijkberechtigd en was dus geen bevoorrechting van den eerstgeborene mogelijk. Eveneens gold dat beginsel voor de benoembaarheid tot staatsbetrekkingen; ieder burger kon tot elk ambt benoemd worden en ook de laagstgeborene had het recht om, in edelen wedijver met zijn medeburgers, naar alle mogelijke rijkdommen en naar alle verkrijgbare onderscheidingen te streven.

Bleef er van de vrijheid van het woord en van de pers onder het Napoleontisch regiem bitter weinig over, aan de vrijheid van bedrijf en van konkurrentie werd niet getornd. Wel werden enkele organisaties opgericht, die eenigszins op de, in 1791 opgeheven en verboden, gilden geleken, maar deze „herleving van de gilden" bleef tot een paar bedrijfstakken beperkt en zij werd door de regeering alleen om zeer speciale redenen bevorderd. (Voor het bakkers- en het slagersbedrijf geschiedde dit terwille van de voedselvoorziening en vooral tot het tegengaan van opdrijving van de prijzen en om toezicht uit te oefenen op de kwaliteit van de waren. Voor het drukkersbedrijf gold een ander motief: de overheid beter in staat te stellen de pers te muilkorven en het geestelijk voedsel van Napoleon's onderdanen onder kontrole te houden.) Aan de verzoeken, die onder het Keizerrijk herhaaldelijk uit de kringen der handwerksmeesters werden gedaan, om een algemeene wederinstelling der gilden, gaf Napoleon geen gehoor.

Bij de talrijke regeeringsmaatregelen ter bevordering van de industrie,

werd de vrijheid van de ondernemers zooveel mogelijk intakt gelaten en het recht van de arbeiders op een onbegrensden arbeidsdag en op zeven werkdagen per week,[63]) werd alleen beperkt wat betreft den arbeid van kinderen beneden de 10 jaar in de mijnen (door het dekreet van 3 Januari 1813).

De sociale politiek van Napoleon ten aanzien van de arbeiders, heeft ten doel de stedelijke arbeidersbevolking, die in de Revolutie-dagen een zoo groote rol had gespeeld, ,,rustig" te doen blijven. Van overheidswege wordt veel voor verruiming van werkgelegenheid gedaan, om werkloosheid en ontevredenheid te voorkomen en de arbeiders ,,van de straat" te houden. En vooral waakt de regeering er voor — en Napoleon ontwikkelt ook hierbij een buitengewone aktiviteit — dat er in de steden, inzonderheid in Parijs, geen tekort aan levensmiddelen ontstaat.

Door de instelling van het verplichte ,,livret" (werkmansboekje) en door een scherp politietoezicht, worden de gangen van den arbeider nauwlettend gevolgd; ,,samenspanningen", welke de belangen van de patroons zouden kunnen schaden, worden niet geduld. Het verbod van pogingen om door gezamenlijke aktie wijziging van de arbeidsvoorwaarden te verkrijgen, werd door de wet van 1803 overeenkomstig de belangen der ondernemers veranderd. Een vereenigd optreden van de patroons was alleen strafbaar indien het ten doel had ,,onrechtvaardig en wederrechtelijk" een loonsverlaging af te dwingen; en waar bovendien de rechters, die dat te beoordeelen hadden, hun klassegenooten waren, werd den patroons door deze wet feitelijk de vrije hand gelaten. Daarentegen was een vereenigd optreden van de arbeiders reeds strafbaar, wanneer het stagnatie in het bedrijf veroorzaakte of poogde te

[63]) ,,In Januari 1807 deed Portalis den Keizer een advies aanbieden betreffende de verplichte Zondagsrust. Bisschoppen hadden deze met aandrang verzocht, prefekten hadden de (Zondags)sluiting van winkels gelast en de minister helde over tot het verbod van Zondagsarbeid. Napoleon antwoordde, dat daar niets van kon komen: ,,Aangezien het volk elken dag eet, dient het aan het volk vergund te zijn, elken dag te werken"." (E. L e v a s s e u r. *Histoire des Classes Ouvrières et de l'Industrie en France de 1789 à 1870*, 2e druk, 1e deel, blz. 370.)

veroorzaken, terwijl bij overtreding van de wet, de straffen voor de arbeiders veel zwaarder waren dan voor de patroons. In tegenstelling tot de wet-Chapelier van 1791, bewaarde de wet van 1803 zelfs niet den schijn van gelijk recht voor patroon en arbeider. Het stakingsverbod werd later in den Code Pénal opgenomen en gold dientengevolge (door de inlijving van ons land bij Frankrijk) sinds 1811 ook in Nederland, waar het eerst in 1872 uit het Strafwetboek verdween.

Behartigde Napoleon de patroonsbelangen, waar deze in botsing kwamen met de arbeidsbelangen, hij besteedde tevens bijzondere zorg aan de algemeene belangen van het bedrijfsleven. De direkte pogingen om van staatswege de ontwikkeling van het bedrijfsleven te bevorderen, welke vooral tijdens het Continentaal Stelsel met koortsachtige energie worden ondernomen, gaan samen met maatregelen, welke die ontwikkeling indirekt ten goede komen. Havens worden verbeterd, kanalen gegraven, moerassen drooggelegd en op groote schaal worden straatwegen aangelegd, waardoor Frankrijk in het begin der 19e eeuw weer — evenals in de 2e helft der 17e eeuw, ten tijde van Colbert — het land wordt, dat betere verkeerswegen bezit dan eenig ander land.

Van de moderne groot-industrie zag men destijds nog maar een eerste begin. Toen de Engelsche industrie al over eenige duizenden stoommachines beschikte, waren er in het groote rijk van Napoleon slechts een à twee dozijn, die bovendien meerendeels in de mijnen, voor het oppompen van water, werden gebezigd. In de Fransche textielnijverheid werd pas tegen het einde van het Keizerrijk voor het eerst een stoommachine in gebruik genomen (in 1812, te Mülhausen, in den Elzas).

De „industrieele revolutie" begon in Frankrijk eerst toen, een 10 à 15-tal jaren na Waterloo, dit land de ekonomische gevolgen van de oorlogen te boven was gekomen. Maar het hervormingswerk van de Revolutie, waardoor de belemmeringen voor den opbloei van het moderne kapitalisme waren weggenomen, heeft onder Napoleon een duurzaam karakter gekregen en ook de na diens val ingetreden reaktie kon daarin geen wezenlijke verandering brengen.

III.

DE INVLOED VAN DE OMWENTELING IN FRANKRIJK OP ANDERE LANDEN.

De Fransche Omwenteling heeft niet den stoot tot een algemeene Europeesche revolutie gegeven. Maar bij de buitengewoon belangrijke positie, welke Frankrijk sinds de 17e eeuw in het ekonomisch en in het geestelijk leven van Europa innam en bij de geweldige macht, die het tijdens de Revolutie en vooral onder Napoleon ontwikkelde, konden de groote veranderingen, die in dat land plaats grepen, niet zonder invloed blijven op de sociale verhoudingen in het buitenland. Het sterkst was die invloed in de aangrenzende landen, waar het ekonomische ontwikkelingspeil niet al te sterk van dat van Frankrijk verschilde en die voor een groot deel tijdelijk onder Fransche heerschappij kwamen: in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, in Duitschland ten westen van de Elbe, in Zwitserland, Noord-Italië en Katalonië.

***

Zoo werd in ons land, deels als direkt, deels als indirekt gevolg van de Fransche Revolutie, de bond van zeven staatjes in een eenheidsstaat veranderd, werd het parlementaire stelsel ingevoerd, werden de restanten van het feodale stelsel, de heerlijke rechten, opgeruimd, de gilden opgeheven,[64]) het burgerlijk recht, het strafrecht en de recht-

[64]) Evenals in Frankrijk onder het Consulaat en het Keizerrijk, kwam in ons land tijdens de regeering van Lodewijk Napoleon een zekere reaktie tegen de algeheele opheffing van de gilden. „Lodewijk Napoleon vaardigde op 30 Januari 1808 een wet uit, die aan de gemeenten de bevoegdheid verleende de gilden te herstellen, maar

spraak gemoderniseerd. Het Napoleontisch bewind bevorderde de ekonomische ontwikkeling o.a. door den aanleg van goede straatwegen, die in de Republiek der Zeven Provinciën vrijwel geheel hadden ontbroken. Het weren van de Engelsche industrie-produkten bracht in sommige bedrijfstakken eenige opleving, al was deze van tijdelijken aard en veel zwakker dan in het meer industrieele België. De ekonomische voordeelen werden echter overschaduwd door de nadeelen van het verbond en de latere vereeniging met Frankrijk; hierdoor werd ons land meegesleept in den voor zijn handel en zijn export-industrie noodlottigen oorlog tegen Engeland. Daarbij kwamen nog de zware militaire en financieele eischen van Napoleon en de misère van het Continentaal Stelsel, die te erger drukte, waar dit Stelsel, ook na de inlijving van ons land bij het Keizerrijk, niet gepaard ging met vrijen invoer van onze produkten in Frankrijk. Echter was de toestand niet zóó, dat er in 1813 van een volksopstand tegen het Napoleontische regiem sprake kon zijn. Wel gaf de Nederlandsche Leeuw destijds eenig gebrul ten beste, maar hij wachtte hiermede tot de Fransche Adelaar niet zoo heel gevaarlijk meer was en men zich veiliger tegen dan voor „den Korsikaanschen tyran" kon verklaren. Op het platteland waren de toestanden in den Franschen tijd zeker niet slechter dan tevoren; men was daar in 1813 dan ook maar zeer matig ingenomen met de bevrijding van het Fransche juk. En de vreugde zal er wel niet grooter op zijn geworden, toen na de terugkeer van Oranje ook de heerlijke rechten ten deele weer terugkeerden.

***

Van veel grooter beteekenis, althans ten aanzien van de ontwikkeling der ekonomische en sociale verhoudingen, zijn de gevolgen van de

tevens de daaraan verbonden nadeelen trachtte te vermijden: de deelneming was verplicht, maar het poorterschap, het afleggen van proefstukken e.d. was geen voorwaarde tot toelating." (I. J. Brugmans. *De Arbeidende Klasse in Nederland in de 19e Eeuw*, blz. 185.)

Fransche Revolutie in Duitschland geweest. Hier zijn onder haar invloed groote hervormingen tot stand gekomen, die in Duitschland misschien nog méér dan in eenig ander land noodig en urgent geworden waren, maar die de Duitschers niet uit eigen kracht tot stand konden brengen. Wel waren er pogingen toe gedaan. Vooral in Oostenrijk, waar keizer Jozef II in het voorlaatste decennium (tijdperk van 10 jaren) van de 18e eeuw ingrijpende hervormingen had doorgevoerd, met het doel om een krachtigen vrijen boerenstand in het leven te roepen. Maar de reaktie die na den dood van Jozef II (in 1790) intrad, liet van diens agrarische hervormingen niet veel meer over dan de afschaffing van de hoorigheid in een deel van zijn rijk.

De onmacht van Duitschland om nieuwe wegen in te slaan was voor een deel te wijten aan de politieke versplintering van dit land .

Duitschland, „het Heilige Roomsche Rijk", zooals het destijds heette, was buitengewoon omvangrijk, veel grooter dan het tegenwoordige Duitschland vóór den Wereldoorlog was, maar het hing vrijwel als droog zand aan elkaar. De toestand wordt door Goethe in „Faust" getypeerd, wanneer hij Frosch, die zijn mede-studenten in Auerbachs Keller op „een politiek lied, een afschuwelijk lied" onthaalt, laat zingen:

Das liebe heil'ge Röm'sche Reich
Wie hält's nur noch zusammen? [65])

Een centraal gezag, dat over eenige macht beschikte, ontbrak. Het rijk bestond uit een verzameling van staten, die een zoo weinig samenhangend geheel vormden, dat men dit geen bondsstaat en zelfs nauwelijks een statenbond kan noemen: verscheidene staten volgden ook tegenover het buitenland een eigen politiek, die vaak tegen andere Duitsche staten of tegen het rijk gericht was en voerden niet zelden — zooals bijv. Oostenrijk en Pruisen ten tijde van Maria Theresia en

[65]) Het dierbare, heilige Roomsche Rijk, waardoor wordt het nog bijeen gehouden?

Frederik den Grooten — met buitenlandsche bondgenooten verbitterde oorlogen tegen elkaar.

Toen de Fransche Revolutie begon, waren er in Duitschland ongeveer 350 staten en staatjes, van allerlei soort en omvang. Naast groote mogendheden als Oostenrijk en Pruisen, vond men ook veel klein grut, in den trant van het vorstendom, waarvan Heine vertelt, dat, toen hij het op een regenachtigen dag doorgereisd had, de helft ervan aan zijn schoenzolen kleefde.

Een andere en nog belangrijker oorzaak van de onmacht van Duitschland was zijn ekonomische achterlijkheid. De dertigjarige oorlog (1618—'48) had het land, dat bovendien door verplaatsing van de groote handelswegen na de ontdekking van Amerika en van den zeeweg naar Indië in ongunstige kondities was gekomen, grondig verwoest en het duurde meer dan een eeuw, eer Duitschland de gevolgen van dien oorlog te boven begon te komen.

De ontwikkeling van het kapitalisme, de beteekenis van de bourgeoisie waren er veel geringer dan in West-Europa, de macht van den adel was daarentegen veel grooter; heel wat grooter ook dan in Frankrijk vóór de Revolutie.

Eerst in de tweede helft van de 18e eeuw begon in sommige streken de industrie op te leven en werd ook de landbouw, onder den invloed van den vooruitgang in West-Europa minder achterlijk, maar men bereikte toch nog lang niet het peil van Frankrijk of Engeland.

De ontwikkeling van den handel werd sterk belemmerd door het gebrek aan goede wegen en nog méér door de beperkingen van de bewegingsvrijheid ten gevolge van de politieke versplintering, welke een groot aantal douane-linies in het leven had geroepen. Tot overmaat van ramp bestonden er bovendien in de grootere staten, als Pruisen, ook nog binnenlandsche tollinies.

De industrieele ontwikkeling werd door dezelfde oorzaken tegengehouden. Zij werd bovendien bemoeilijkt, doordat de meeste bedrijven monopolies van bepaalde gilden waren en doordat op een groot deel

van het platteland, vooral in de omgeving van de steden, de uitoefening van industrieele bedrijven nog, als in de Middeleeuwen, verboden was.

De achterlijkheid van Duitschland blijkt ook uit het feit, dat o.a. in Pruisen volgens de wet drie scherp gescheiden standen bestonden: adel, burgers en boeren. Wie tot den adelstand behoorde, mocht geen burgerlijk beroep uitoefenen, wie tot den burgerstand behoorde, geen boerenbedrijf. Verkoop van grond door een lid van den eenen stand aan een lid van een anderen stand was verboden en kon alleen plaats vinden, indien de koning van dat verbod dispensatie verleende.

In nog sterker mate dan Frankrijk was Duitschland in de 18e eeuw een overwegend agrarisch land. In West- en in Zuid-Duitschland waren de boeren meerendeels vrij — in Noord-West-Duitschland reeds sinds de Middeleeuwen — al waren de hoorigen er naar verhouding talrijker dan in Frankrijk. De verplichtingen van de boeren jegens de landheeren waren in den regel alleen van financieelen aard. Uitgestrekte, door onvrije boeren bebouwde landgoederen, kwamen er weinig voor. Vond men in N.W. Duitschland een aantal betrekkelijk groote hoeven, die vaak door een soort erfpachters geëxploiteerd werden, in Z.W. Duitschland was de landbouw bijna uitsluitend kleinbedrijf. De ekonomische positie van den adel berustte niet, als in het ten oosten van de Elbe gelegen gebied, op het door adellijke landheeren geëxploiteerde grootgrondbezit, maar — in N.W. Duitschland nagenoeg geheel en in Z.W. Duitschland overwegend — op de inkomsten, welke de adel uit de feodale rechten en tienden verkreeg.

Anders was de toestand in het noord-oostelijk deel van Duitschland. Hier was de onvrijheid van de boeren sinds de Middeleeuwen niet verminderd, maar veel grooter geworden, was zij zelfs grootendeels eerst na de 16e eeuw ontstaan; „de hoorigheid in het westen van Duitschland is een erfdeel der Middeleeuwen, de hoorigheid in het oosten van Duitschland een produkt van den Nieuwen Tijd".[66]) De

[66]) Th. Knapp. *Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftgeschichte, vornehmlich des deutschen Bauernstands,* blz. 346.

Oost-Elbische grootgrondbezitters waren in de 18e eeuw agrarische ondernemers geworden, die op groote schaal graan exporteerden. Tot uitbreiding van hun bedrijf, trachtten zij eenerzijds hun grondbezit te vergrooten en af te ronden en anderzijds zich zooveel mogelijk van de arbeidskracht der boeren te verzekeren. Door allerlei middelen, vaak door schandelijk machtsmisbruik, maakten zij zich van het land der boeren meester en brachten zij de oorspronkelijk meerendeels vrije boeren in een staat van hoorigheid. In landen, waar de adel vrijwel onbeperkt heer en meester was, als Mecklenburg en Zweedsch-Pommeren, kwam het zelfs nog in de tweede helft der 18e eeuw voor, dat een boer zonder den grond en dus geheel op de wijze van een slaaf werd verkocht. Al waren dit in Duitschland zeldzame uitzonderingsgevallen, zoo was toch de nieuwe hoorigheid over het algemeen drukkender dan de middeleeuwsche. In de Middeleeuwen had, althans zoolang de produktie als hoofdzakelijk voor eigen verbruik diende, de landheer weinig belang bij verscherping van de uitbuiting. De uitbuiting van de boeren was begrensd omdat de rekbaarheid van de maag van den landheer zekere grenzen had. Zoodra echter voor de markt geproduceerd wordt, vervalt die natuurlijke grens. Bovendien vond de middeleeuwsche boer voor de produkten, die hij zijn landheer moest afstaan, en voor den arbeid, dien hij voor hem moest verrichten, een vergoeding in de militaire bescherming, die de landheer den boeren verleende. In de 18e eeuw had de adel die militaire taak niet meer te vervullen en werden de staande legers van den vorst, waarop die funktie was overgegaan, grootendeels uit de boeren gerekruteerd.

Waar de Jonkers zich van het boerenland meester hadden gemaakt, werden vaak de kleine boerenhoeven afgebroken en de boeren verdreven (het z.g. „bauernlegen"). Sinds het midden der 18e eeuw werd dit „bauernlegen" bevorderd door den vooruitgang van de landbouwtechniek, waarvan de resultaten wel in het grootbedrijf, maar niet in de kleine boerenbedrijfjes konden worden toegepast, zoodat de instandhouding

van die kleine bedrijfjes voor den landheer onvoordeelig werd. Waar de boeren bleven, werden hun hand- en spandiensten verzwaard. Terwijl in West-Duitschland dergelijke heerendiensten weinig voorkwamen en het aantal dagen, waarop de boer daartoe kon worden opgeroepen, hoogstens drie per week bedroeg, was in Oost-Elbië een dergelijke verplichting ongeveer het minimum, dat van de boeren gevergd werd; op vele landgoederen was het aantal dagen, waarop de boer tot onbetaalden arbeid verplicht kon worden, geheel onbeperkt. De daar bestaande „erfonderdanigheid" bracht in den regel mede, dat de landheer het recht had de boeren lichamelijk te kastijden; dat de boer geen huwelijk mocht aangaan zonder toestemming van den landheer; dat zijn kinderen verplicht waren een zekeren tijd bij den landheer te dienen en eerst een anderen dienst mochten zoeken als de landheer hun diensten niet noodig had (de z.g. „Gesindezwang"); en ten slotte, dat zij slechts met toestemming van den landheer naar elders mochten verhuizen of een handwerk mochten leeren.

Bij dergelijke verhoudingen is het geen wonder dat de massa van de Duitsche boeren, vooral in het oosten, zich kenmerkte door indolentie, onwetendheid, stompzinnigheid en slaafsche onderworpenheid. De boer wordt in de 18e eeuw door de andere klassen „in de hoogste mate geminacht; zijn opklimmen tot andere maatschappelijke lagen is door de wet bijna onmogelijk gemaakt. Het was voor hem al eere genoeg, dat hij het kanonnenvoer voor de soldenierslegers leverde." [67])

Terwijl in Frankrijk ook vóór de Revolutie het aantal zelfstandige boeren en het grondbezit der boeren toenamen, gebeurde in een groot deel van Duitschland het tegenovergestelde: de grond van de boeren werd meer en meer door de adellijke grootgrondbezitters ingepalmd.

Het verdringen en verdrijven van de boeren nam zulke afmetingen aan, dat de Pruisische koningen zich genoopt voelden maatregelen tegen het „bauernlegen" te nemen. Zij deden dit niet op grond van

[67]) K. Lamprecht. *Deutsche Geschichte*, 9e deel, blz. 255.

menschlievende overwegingen, maar voornamelijk om militaire redenen: zij vreesden, dat er door het ,,bauernlegen'' gebrek zou ontstaan aan boerenrekruten, paarden en gelegenheid tot inkwartiering voor het leger. Door den grooten invloed van den adel, hadden hun maatregelen echter slechts een zeer matig succes,[68]) zelfs Frederik de Groote was niet in staat de door hem verordineerde opheffing van de hoorigheid in Pruisisch-Pommeren door te voeren.

***

Eerst na de Fransche Revolutie begon men in regeeringskringen de noodzakelijkheid van krachtiger ingrijpen in te zien. De overtuiging, dat gedwongen arbeid minder produktief was dan vrije arbeid en dat de hoorigheid der boeren een hinderpaal vormde voor de technische verbetering van het landbouwbedrijf, die in Engeland zulke gunstige resultaten had opgeleverd, was langzamerhand gemeengoed geworden. Ook drongen geruchten van de groote omwenteling in Frankrijk door tot de boeren; dezen waren te slaafsch en te machteloos om in opstand te komen, maar hun klachten werden talrijker en luider en hun animo

---

[68]) Al bracht de ,,boerenbescherming'' van de Pruisische koningen geen verbetering in den toestand van de boeren, zij was toch niet zonder beteekenis. Dit blijkt uit het feit, dat in de andere Oostzee-landen met voor den graan-export werkende agrarische grootbedrijven, waar de macht van de landjonkers geen tegenwicht vond in de macht van den vorst, de boeren er nog veel ellendiger aan toe waren dan in het oostelijk deel van Pruisen. Zoo werd bijv. in Lijfland, waar de Duitsche en Zweedsche landheeren oppermachtig waren, de toestand tegen het einde der 18e eeuw als volgt: ,,De boer is vrijwel een slaaf. De verkoop van zijn persoon is geoorloofd, mits die niet op een markt of aan het buitenland geschied; hij wordt (ook) als rekruut verkocht; hij is, evenals in Rusland, een voorwerp, een stuk kapitaal. Een tijdgenoot, dominee Hupel merkt op, dat arbeiders goedkooper zijn dan negerslaven: voor 30 à 50 roebel koopt men een jongen boer; voor 100 roebel een molenaar of een wever.'' (Henri Sée. *Esquisse d'une Histoire du Régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe Siècles,* blz. 158.)

om zich bij de heerendiensten in te spannen werd nog geringer dan voorheen.[69])

De toenmalige koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm III, een vorst, die in onbenulligheid den Franschen koning Lodewijk XVI en den Hollandschen stadhouder Willem V naar de kroon stak, schreef in 1798: „De iederen dag toenemende klachten mijner onderdanen over te vele en te zware diensten en over den drukkenden last der erfonderdanigheid, hebben mij aanleiding gegeven om na te denken over de middelen, waardoor aan deze klachten tegemoet gekomen zou kunnen worden." [70])

Of het kwam doordat het nadenken voor dezen vorst een ietwat ongewone bezigheid was, is niet bekend, maar in ieder geval waren de resultaten ervan uiterst beperkt. Zij bepaalden zich tot de afschaffing van de heerendiensten op de kroondomeinen, een hervorming, waarvoor bovendien de betrokken boeren stevig moesten offeren.

Kort daarna had de koning het geluk een buitengewoon energiek minister te krijgen in den Freiherr vom Stein, die in 1804 de afschaffing van de binnenlandsche tolliniën doorzette. Stein had volstrekt geen bizonder vooruitstrevende denkbeelden, maar hij bezat den bij Pruisisch ministers vrij zeldzamen moed om voor zijn meening op te komen ook wanneer deze den koning en het hof niet welgevallig was. En hij begreep, dat agrarische hervormingen noodzakelijk waren. In een brief

---

[69]) In Saksen gaven de berichten over de Fransche Revolutie in 1790 den stoot tot een boerenopstand, die echter vrij gemakkelijk neergeslagen werd. Dat hier wèl een opstand uitbrak, was een gevolg van de omstandigheid, dat in Saksen althans een deel der boeren niet zoo door ellende en onderdrukking gedemoraliseerd waren als in het oosten van Pruisen. „Reeds de tijdgenooten wijzen erop, dat het de betrekkelijk meest welgestelde en ontwikkelde boeren waren, die aan den opstand deelnamen, terwijl de armste, onder den druk van volslagen hoorigheid levende boeren hun juk dof en stomp bleven dragen en wellicht nimmer vernamen, dat elders een wereld zich vernieuwde." (K u r t E i s n e r. *Das Ende des Reichs,* blz. 53.)

[70]) Aangehaald in A. D a m a s c h k e. *Geschichte der Nationalökonomie,* 12e druk, 2e deel, blz. 352.

dien hij op een reis door Mecklenburg, ,,het paradijs van de jonkers'', schreef, had hij over het bestaande agrarische regiem dit oordeel geveld: ,,De woning van den Mecklenburgschen edelman, die zijn boeren verdrijft in plaats van hun toestand te verbeteren, maakt op mij den indruk van het hol van een roofdier, dat alles om zich heen doodsch doet worden en zich met de stilte van het graf omringt.'' [71])

Bij een dergelijke gezindheid was het geen wonder, dat Stein onder den adel verbitterde tegenstanders vond. Hij was spoedig minister àf en elke poging om de boeren op de landgoederen van den adel vrij te maken, bleef achterwege. Men overwoog wel verschillende maatregelen, maar liet de zaak zooals ze was.

Dit veranderde eerst toen, in 1806, de oorlog met Frankrijk de achterlijkheid en de voosheid van den Pruisischen staat met schrikwekkende duidelijkheid aan het licht bracht. Ondanks hun reputatie van onverwinnelijkheid, leden de Pruisische legers bij Jena en Auerstedt verpletterende nederlagen, die door een jammerlijke débâcle van het restant van de Pruisische weermacht gevolgd werden. Bij den vrede van Tilsit verloor Pruisen ongeveer de helft van zijn grondgebied en werd aan den gehalveerden staat een zeer zware oorlogsschatting opgelegd. Een volkomen ondergang van Pruisen, waardoor de betaling van de oorlogsschatting onmogelijk zou zijn geworden, wenschte Napoleon echter niet en het was mede op zijn advies, dat de koning Stein weer minister maakte, om maatregelen tot het ekonomisch herstel van Pruisen door te voeren.

Het verzet van den adel en van het hof en ook het feit, dat Napoleon weldra in Stein een zijner gevaarlijkste tegenstanders ging zien, hadden ten gevolge, dat Stein's tweede ministerschap niet veel langer dan een jaar duurde. Maar in dien tijd wist Stein belangrijke hervormingen tot stand te brengen en zijn werk werd door een volgend minister, Hardenberg, voortgezet. De Pruisische regeering ging tot de ,,boerenbevrij-

---

[71]) Aangehaald in A. Damaschke, a. v., blz. 353.

ding" over minder om ekonomische dan wel om militaire redenen: zij begreep, dat men bezwaarlijk het volk geestdriftig kon stemmen voor een nationalen vrijheidsoorlog tegen Napoleon, zoolang dit volk door toedoen van de eigen Pruisische regeering voor een groot deel in hoorigheid bleef. Deze overweging klemde te sterker, waar in de twee nieuwe staten, die Napoleon uit voormalig Pruisisch grondgebied had gevormd, het koningrijk Westfalen ten westen en het hertogdom Warschau ten oosten van Pruisen, de hoorigheid en de feodale lasten werden afgeschaft. „Dit waren a. h. w. twee sporen, welke hij (Napoleon) in de flanken van den Pruisischen staat drukte." [72])

Daardoor kon Stein direkt na zijn optreden als minister de afkondiging van het Oktober-Edikt van 1807 doorzetten, dat in heel Pruisen de erfonderdanigheid ophief en bepaalde dat met Sint Maarten 1810 geen enkele Pruisische boer meer onvrij zou zijn. Voorts werd een einde gemaakt aan het verbod van verkoop van gronden aan personen, die tot een anderen stand behoorden dan de eigenaars. Om den adel te ontzien, werden echter tevens de maatregelen tegen het „bauernlegen" verzwakt.

Onder Hardenberg werden in 1811 de voorwaarden geregeld, waaronder de boeren den grond, dien zij, tot dusverre in gebruik hadden gehad — meestal in den vorm van een soort erfelijke of levenslange pacht — in eigendom zouden krijgen. Zij moesten daarvoor, wanneer hun gebruiksrecht erfelijk was, niet minder dan $\frac{1}{3}$ en in de andere gevallen zelfs $\frac{1}{2}$ van den grond, dien zij in gebruik hadden, aan hun landheer afstaan. Later in 1816, dus na den Duitschen Vrijheidsoorlog, werd nog verder aan de eischen van den adel tegemoet gekomen en werden de bepalingen tegen het „bauernlegen" nog meer verzwakt. De jonkers konden nu wel niet langer hoorige boeren uit hun hofsteden verdrijven, maar niets belette hun de talrijke boeren, die niet meer over genoeg grond beschikten, om een zelfstandig bestaan te verwerven, uit te koopen.

[72]) Franz Mehring. *Von Tilsit nach Tauroggen,* 2e druk, blz. 20.

Het is dan ook zeer twijfelachtig of de vermaarde en veelgeprezen Pruisische ,,boerenbevrijding'', den boeren werkelijk voordeel heeft gebracht. Het landbezit van den Oost-Elbischen adel werd er feitelijk niet door beperkt, maar uitgebreid. De boeren waren wel juridisch vrij geworden, maar menigeen onder hen raakte thans zijn heele bedrijfje kwijt en werd een bezitlooze landarbeider, een landbouwproletariër; er ontstond een te voren op het platteland vrijwel onbekende klasse van uitsluitend op loondienst aangewezen vrije arbeiders.

Maar hoe ernstig de nadeelen voor de boeren mochten wezen, de vorming van een klasse bezitlooze vrije arbeiders lag ongetwijfeld in de lijn van de kapitalistische ontwikkeling. Zij bevorderde het aanbod van arbeidskrachten voor de kapitalistische groote landbouwondernemingen en zij stelde, waar de moderne nijverheid zich begon te ontwikkelen, ook meer arbeidskrachten beschikbaar voor het industrieele grootbedrijf.

De hervormingen in Pruisen bepaalden zich niet tot die z.g. boerenbevrijding.

Onder Stein kregen de steden zelfbestuur, werden gemeenteraden ingesteld. De bepalingen, volgens welke sommige bedrijven alleen door leden van een bepaalden stand mochten worden uitgeoefend, werden afgeschaft. Het verplichte lidmaatschap van de gilden verviel; de vrijheid van bedrijf werd, mede om fiskale redenen, ingevoerd: ieder mocht een bedrijf uitoefenen, als hij zich, tegen betaling van een retributie, van een patent had voorzien. Ook werd aan de middeleeuwsche bevoorrechting van de steden boven het platteland een einde gemaakt door de afschaffing van de bepalingen, volgens welke een aantal industrieele bedrijven niet op het platteland, maar alleen in de steden mochten worden uitgeoefend.

***

Zoo kwamen, als indirekt gevolg van de Fransche Revolutie en van haar voortzetting onder haar ,,executeur-testamentair'' Napoleon, in

Pruisen de hervormingen tot stand, die voor den overgang van de feodale naar de kapitalistische verhoudingen noodig waren.

In andere deelen van Duitschland — in het ten westen van den Rijn gelegen gebied, dat reeds vóór Napoleon door de legers der Republiek was veroverd en dat door Frankrijk werd geannexeerd en ook in de door Napoleon in het leven geroepen nieuwe Duitsche staten, die door familieleden en vazallen van den Keizer werden bestuurd — werden de hervormingen door de Franschen zelven tot stand gebracht. Hoorigheid, feodale lasten en kerkelijke tienden werden afgeschaft, de gelijkheid van alle burgers voor de wet kwam in de plaats van de vroegere standenpriviliges, de nieuwe Fransche wetboeken werden — voor een deel ook buiten het bij Frankrijk ingelijfde gebied — ingevoerd, de bestuursinrichting werd naar Fransch model gemoderniseerd. De afschaffing van de verouderde beperkingen van de vrijheid van bedrijf en het opdoeken van een aantal kleine staatjes bevorderden de ontwikkeling van de industrie. Het Continentaal Stelsel, hoewel het lang geen onvermengde voordeelen bracht, kwam velen bedrijfstakken, vooral de textielnijverheid, ten goede. In het geannexeerde gebied — dat in ekonomisch en sociaal opzicht trouwens veel meer met Frankrijk dan met Pruisen overeenkwam — profiteerden de boeren van den verkoop van de domeinen der afgezette vorsten; evenals in het eigenlijke Frankrijk werd het grondbezit der boeren uitgebreid en nam het aantal zelfstandige landbouwers sterk toe.

Tegenover al die voordeelen stonden echter ernstige nadeelen: de oorlogen van Napoleon kwamen ook het Duitsche volk op zware offers aan goed en bloed te staan. En de val van het Keizerrijk werd dan ook niet enkel in Pruisen als een verlossing gevoeld en met vreugde begroet.

Maar den dag na de zegenpraal was de stemming toch vrij katterig. Evenals in ons land volgde op den Franschen tijd een periode van reaktie; een reaktie, die in Duitschland veel krasser was dan hier te lande en die ook in sociaal opzicht soms zeer ver ging. Zoo werd in Hannover en in Hessen anno 1815 zelfs de hoorigheid weer ingevoerd;

een ietwat zonderling resultaat van den Duitschen „Vrijheidsoorlog" van 1813!

Echter kon die reaktie slechts een deel afbreken van hetgeen in de vorige periode was opgebouwd. De hierin tot stand gekomen hervormingen waren te zeer in overeenstemming met de behoeften van den nieuwen tijd, dan dat ze grootendeels en duurzaam ongedaan konden worden gemaakt. En daardoor bleef, ondanks de politieke machteloosheid en krachteloosheid van de Duitsche bourgeoisie, het volledig herstel der oude toestanden een onvrome wensch.

IV.

DE EKONOMISCHE OMWENTELING IN ENGELAND.

A. *De Industrieele Revolutie.*

Tot den aanvang van het ,,machine-tijdperk", in de tweede helft der 18e eeuw, had de ontwikkeling van de techniek, de verbetering van werktuigen en werkmethoden, een uiterst geleidelijk en langzaam verloop.

De techniek was niet, gelijk zij thans in hooge mate is, een praktische toepassing van de natuurwetenschappen, maar zij berustte vrijwel uitsluitend op de ondervinding, de in de praktijk opgedane ervaring, welker resultaten van geslacht op geslacht werden overgeleverd. De vooruitgang was bovendien nog veel minder snel dan bij een techniek, die alleen op ervaring berustte, mogelijk zou zijn geweest, indien iedere generatie had kunnen voortbouwen op hetgeen de vroegere geslachten hadden bereikt. De verbeteringen, die een persoon of een volk op technisch gebied tot stand wist te brengen, gingen niet zelden met het overlijden van dien persoon of met den ondergang van dat volk, voor de menschheid verloren. Zoo hadden bijv. de Europeesche volken in de Middeleeuwen slechts een bescheiden deel geërfd van de arbeidsmiddelen en de arbeids-procédé's, waarover de kultuurvolken in de Oudheid hadden beschikt.

In de Middeleeuwen en ook nog in de volgende drie honderd jaren was de industrieele produktie zeer overwegend handwerk. Machinale bedrijven ontbraken echter niet geheel. De windmolen, die reeds in de 12e eeuw in Europa zeer verbreid was, is een typische machine: het werktuig wordt gedreven door een natuurkracht en het eigenlijke

arbeidsproces, de bewerking — bijv. het malen van het graan — geschiedt automatisch; de arbeider neemt daarbij een ondergeschikte plaats in; hij bedient zich, in technisch opzicht, niet van het werktuig, maar het werktuig wordt door hem bediend. En uit latere eeuwen, vooral uit de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw, kan men een vrij groot aantal voorbeelden van machines en fabrieken noemen, maar zij speelden toch in de toenmalige nijverheid een heel ondergeschikte rol; de machinale bedrijven waren eilandjes in den grooten oceaan van het handwerk.

Voor het meerendeel onzer moderne machines zou in de toenmalige maatschappij — gesteld al, dat men ze destijds had kunnen uitdenken en vervaardigen — geen plaats geweest zijn. De handwerksmeester werkte voor een beperkten kring van afnemers; er was geen massale afzet, die aanschaffing van kostbare werktuigen en produktie in het groot profijtelijk kon maken. Uitvindingen en ontdekkingen, die voor de industrieele techniek van groote beteekenis hadden kunnen zijn, bleven eeuwen lang onbenut. Zoo was het krachtvermogen van den waterdamp reeds in de Oudheid bekend. Men maakte van deze kennis echter alleen gebruik tot het vervaardigen van eenige toestelletjes, die meerendeels niet veel anders dan een soort speelgoed voor geleerden waren; de eenigen, die deze kennis „produktief" hebben gemaakt, zijn waarschijnlijk sommige priesters geweest, die haar benutten om het geloof in hun goden door het vertoonen van „wonderen" te versterken. In de industrie, als drijfkracht voor de arbeidsmachines, werd de stoom echter eerst in de 18e eeuw aangewend.

Waar geen groote belangen bij de toepassing van uitvindingen gebaat waren, werden uitvindingen en uitvinders niet zelden het slachtoffer van den afkeer, welken zij inboezemden aan hen, die door dergelijke nieuwigheden en nieuwlichters hun bestaan bedreigd achtten.[73]) Zoo moest de Engelschman Lee, de uitvinder van een

[73]) Ook overigens zeer vooruitstrevende regeerders waren in de 17e en 18e eeuw gekant tegen het gebruik van machines, die handenarbeid overbodig maakten. Zij

kousenbreimachine, in het laatst der 16e eeuw zijn vaderland verlaten en naar Frankrijk de wijk nemen en ook in dit land werd hij, toen na den dood van Hendrik IV hem de bescherming van de landsregeering ontviel, gedwongen zijn machinaal bedrijf te staken. Het gebruik van een voor de fabricage van naalden uitgevonden machine werd in 1623 bij koninklijk besluit in Engeland verboden. Een tien jaar later door een Hollander in Engeland gebouwde windzaagmolen, waarmee een man en een jongen evenveel planken konden zagen als anders door twintig volwassen arbeiders geschiedde, moest stop gezet worden, omdat men vreesde, dat zij de houtzagers werkloos zou maken. De lintmolen of lintweefmachine, vermoedelijk in het laatst der 16e eeuw (in Holland?) uitgevonden, met behulp waarvan een enkele ongeschoolde arbeider een groot aantal linten tegelijk kon weven, gaf aanleiding tot een groot aantal weversoproeren en werd in den loop der 17e eeuw herhaaldelijk in ons land en in andere landen door de overheid verboden. De methode van ijzerwinning, omstreeks 1620 door

---

waren dit niet op grond van een bizondere zorg voor het welzijn der arbeiders, maar wel uit vrees, dat de machines door het broodeloos maken van een aantal onderdanen, een nadeeligen invloed zouden hebben op de draagkracht van het volk (en dus op de inkomsten van de schatkist) en op het volkstal.

Colbert nam het eigenaardige standpunt in, dat hij de toepassing van handenarbeid-besparende machines in het particuliere bedrijf ongewenscht achtte, maar haar in de staatsbedrijven bevorderde, omdat hierbij de nadeelen voor den staat goed gemaakt werden door het voordeel, dat de verbetering van de produktie in de bedrijven den staat opleverde. Zelfs Frederik de Groote, die de invoering van machines bevorderde, achtte het noodig, dat men hierbij binnen zekere grenzen bleef. In een schrijven, dat waarschijnlijk uit pl.m. 1780 dateert (aangehaald in C. Erlang. *Untersuchungen zum Maschinenproblem in der Volkswirtschaftlehre, blz. 10)* weigert hij om het gebruik van de Engelsche machines in eenige bedrijven, waar ze tot dusver niet waren ingevoerd, toe te staan en merkt hij op: „. . . alzoo is het ook allerminst mijn intentie, dat de spinmachine algemeen wordt en in alle katoen- en sits- en ook andere dergelijke fabrieken ingevoerd moet worden. Immers anders zouden een zeer groot aantal menschen, die tot nog toe met het spinnen aan den kost gekomen zijn, hun broodwinning verliezen; dit kan onmogelijk getolereerd worden . . ."

Dudley uitgedacht, waarbij in plaats van houtskool, steenkool, waarschijnlijk zelfs reeds cokes, in de hoogovens werd gebruikt — een inventie, die, toen zij in de 18e eeuw opnieuw werd gedaan, behoorde tot de uitvindingen, die het allermeest tot het ontstaan van de machinale groot-industrie hebben bijgedragen — is geheel verloren gegaan. Zijn konkurrenten lieten zijn onderneming door hun arbeiders aanvallen en in brand steken.[74]) [75])

Het kapitalisme had in zijn eerste levenseeuwen wel nieuwe vormen van arbeids-organisatie, wel belangrijke veranderingen in aard en omvang van het industrieel bedrijf gebracht, maar geen ingrijpende wijzigingen in de techniek.

Er was in het tijdperk van het Opkomend Kapitalisme ongetwijfeld ook in technisch opzicht een gestadige vooruitgang, maar deze openbaarde zich veel meer in verbetering en volmaking van oude arbeidsmiddelen en oude procédé's dan in het uitdenken en toepassen van nieuwe werktuigen en nieuwe werkmethoden. In de laatste eeuwen van dat tijdperk was het benutten van water en wind als drijfkrachten voor

---

[74]) Treffende en veel geciteerde voorbeelden zijn ook: De vernieling, in 1707, van de eerste stoomboot — een uitvinding van den Franschen geleerde Papin — door de Wezerschippers en de bejegening, welke de Amerikaansche uitvinder Fulton van Napoleon ondervond. (Fulton deed in 1804 het voorstel, een aantal stoomschepen te bouwen, waarin een Fransch leger het Kanaal zou oversteken om een inval in Engeland te doen. Napoleon verklaarde toen, dat Fulton in een krankzinnigengesticht thuis hoorde.)

Tot ons leedwezen, kunnen we ons echter niet op deze treffende voorbeelden beroepen.

Want het staat thans vast, dat Papin nooit een stoomboot (wel een stoommachine) heeft uitgevonden. Het volgens zijn aanwijzingen vervaardigde schip, dat in 1707 door de Wezerschippers vernield werd, werd voortbewogen door middel van scheprraderen, maar deze werden niet door een stoommachine in beweging gebracht.

Wat Napoleon betreft, deze vond Fulton's denkbeeld volstrekt niet waanzinnig, maar integendeel buitengewoon belangrijk. Blijkens een door hem in 1804 aan een zijner ministers gerichten brief, wachtte hij met groot ongeduld op de uitkomsten van het, op zijn bevel, ingesteld onderzoek naar de uitvoerbaarheid van Fulton's

het industrieel bedrijf sterk toegenomen. De toenmalige fabrieken waren voor een groot deel molens; vandaar dat nog in later tijd, toen de stoommachine reeds haar intrede in de industrie had gedaan, een fabriek, ook al heeft zij niets meer van een molen, in Engeland ,,mill'' (molen) wordt genoemd. Met het toenemend gebruik van water en wind als beweegkrachten, ging een groote volmaking gepaard van het overbrengingsmechanisme, waardoor de beweegkracht op de werktuigen (walsen, groote zagen, hamers enz.) werd overgebracht. Maar met dit al scheen men nog zeer ver verwijderd van het machinetijdperk, van ,,de ijzeren eeuw'': het aantal en, vooral, de kapaciteit van de machines waren gering en die machines werden grootendeels niet uit ijzer maar uit hout vervaardigd.

Niet alleen in de kapitalistische huisindustrie, maar ook in de manufaktuur, werkten de arbeiders met ongeveer dezelfde gereedschappen als de meesters en gezellen van de handwerkersgilden. Dat de manufaktuur niettemin ook voor de ontwikkeling van de techniek een groote beteekenis heeft gekregen, dankt zij aan de arbeidssplitsing, waartoe het samenbrengen van een groot aantal arbeiders in een werk-

---

denkbeeld en was hij er van overtuigd, dat dit ,,het aanzien van de wereld veranderen'' kon.

[75]) Ook de mannen, met wier uitvindingen de Industrieele Revolutie begint — als Kay, Hargreaves en Arkwright — hadden nog te kampen met de bittere vijandschap, welke hun ,,brood-roovende'' vindingen wekten. Zoo werd in 1753 het huis van Kay geplunderd en in brand gestoken en zag Kay zich gedwongen, zijn woonplaats en later ook tijdelijk zijn vaderland te verlaten; naar men verhaalt, kon hij slechts heelhuids uit Manchester ontkomen, doordat hij zich in een zak wol had verborgen. Maar boven de vroegere uitvinders waren zij toch bevoorrecht, doordat althans een deel van hun tijdgenooten — en het machtigste deel! — hun uitvindingen met groote belangstelling en geestdrift begroette. De bereidwilligheid om voor het gebruik maken van die uitvindingen te betalen was echter heel wat minder groot. Verscheidene uitvinders hadden voortdurend te kampen met fabrikanten, die gratis van hun uitvindingen wilden profiteeren. Voorzoover zij geen gewiekste zakenlui waren, als Arkwright, hebben zij veelal van hun uitvindingen, waarmee anderen hun fortuin maakten, bitter weinig geldelijk profijt getrokken.

plaats de gelegenheid bood. Naarmate, tengevolge van die arbeidssplitsing, de taak van den arbeider eenvoudiger werd en zich beperkte tot het „machinaal" herhalen van enkele bewegingen, werd de mogelijkheid grooter om den arbeider te vervangen door een betrekkelijk eenvoudige arbeidsmachine, die dezelfde bewegingen kon verrichten.

De nieuwe, levenlooze werker overtrof in menig opzicht den levenden werker, wiens plaats hij innam. In vlijt, kadaverdiscipline, onvermoeidheid en kracht kon geen arbeider zich met hem meten. En terwijl de mensch slechts een of, hoogstens, twee gereedschappen tegelijk kan hanteeren en ook de handigste arbeider niet meer dan twee handen — en maar één rechterhand! — heeft, was het aantal der organen en de verscheidenheid der verrichtingen van de machine niet door de natuur beperkt en voor een schier onbegrensde vermeerdering vatbaar.

Ook de nieuwe arbeidsmachines, die in gebruik kwamen toen, omstreeks 1760, de periode van de groote uitvindingen was aangebroken, werden aanvankelijk meerendeels door arbeiders of door paarden in beweging gebracht. De aldus verkregen beweegkracht was echter vrij kostbaar en kon slechts tot een beperkte hoogte worden opgevoerd. Voor groote en zware arbeidsmachines moest dan ook de kracht van den wind of van stroomend water worden benut. Voldoende stroomend water is echter lang niet overal aanwezig en de wind waait wanneer hij wil en zoo hard als hij wil, althans niet wanneer en zoo hard als de kapitalistische ondernemer wil.

Eerst met de uitvinding van de stoommachine wordt een drijfkracht verkregen, die door den mensch gekontroleerd en naar behoefte opgewekt en versterkt kan worden en die bovendien niet aan een bepaalde plaats is gebonden.

De invoering van de arbeidsmachines in combinatie met de stoommachines, brengt in het laatst der 18e en het begin der 19e eeuw, binnen een betrekkelijk korten tijd, een zoo ingrijpende verandering

in het bedrijf en in de maatschappelijke verhoudingen, dat men van een ekonomische revolutie kan spreken. ,,Ondanks de stijgende ekonomische ontwikkeling, is het" — schrijft Cunningham [76]) — ,,alleszins waarschijnlijk, dat eeuwen verliepen zonder dat er meer dan een geringe wijziging kwam in het algemeen aspekt van Engeland, maar door de Industrieele Revolutie werd het heele aanzien van het land veranderd. In 1770 bestond er geen Black Country (Zwarte Streek: het mijnen- en industriegebied), met dorheid geslagen door vereende krachten van kool- en ijzerbedrijven; er waren geen kanalen of spoorwegen, en geen fabrieksteden met haar massale bevolkingen. De differentiatie in stad en platteland was nog lang niet zoover doorgevoerd als in onze dagen. Al de kenmerkende eigenaardigheden van ons moderne leven, en al zijn meest nijpende problemen, zijn naar voren gekomen in de laatste een en een kwart eeuw."

***

De industrieele omwenteling, de opkomst van het machinale grootbedrijf begon, omstreeks 1770, in Engeland.

De Engelsche handel had zich in den loop der 18e eeuw sterk uitgebreid. In groote massa's werden de produkten van de Engelsche nijverheid — als: wollen, katoenen en linnen stoffen en ijzerwaren — naar alle wereldstreken verscheept. De voorwaarde voor de ontwikkeling van het industrieel grootbedrijf, de massale afzet, was dus aanwezig. Ook ontbrak het niet aan het voor de oprichting van groote ondernemingen benoodigde kapitaal. Vooral dank zij den uitgebreiden en winstgevenden handel, was er in Engeland een betrekkelijke overvloed aan kapitaal, waarvoor naar rendabele belegging werd gezocht.[77])

De mogelijkheid om de produktie sterk op te voeren, kon slechts in

---

[76]) W. Cunningham. *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, 5e druk, 1e deel, blz. 613.

[77]) Ten aanzien van de mogelijkheid om het aanwezige kapitaal produktief te maken, had Engeland een voorsprong op Frankrijk, doordat het bank- en krediet-

beperkte mate worden benut, zoolang de fabricage van de goederen nog op vrijwel dezelfde wijze en met dezelfde werktuigen geschiedde als in vroeger dagen, toen de handel zooveel geringer was. Hoe achterlijk en primitief de produktiewijze in de industrie was in vergelijking tot het ontwikkelingspeil van den groothandel, blijkt uit het beeld, dat Cheyney geeft van den toestand aan den vooravond van de industrieele revolutie:

„Zoowel de groote hoeveelheden goederen, die ieder jaar in Engelsche schepen werden uitgevoerd naar de koloniën, naar Ierland, naar het vasteland van Europa, naar Azië en Afrika, als de binnenslands gebruikte goederen, werden in den regel nog steeds vervaardigd volgens methoden, met werktuigen en onder een organisatie van den arbeid, welke dezelfde waren als die van eeuwen geleden. De katoenen en wollen goederen, die in West-Indië en Amerika werden verkocht, waren nog gekaard, gesponnen en geweven in de ver uiteen gelegen huisjes van de huisindustrieele wevers en de boerenwevers in de landelijke distrikten van het westen en het noorden van Engeland, met behulp van de handkaarden, het spinnewiel en het onhandzame, ouderwetsche weefgetouw. De geweven stukken werden langzaam-aan van de gehuchten naar de steden, van de steden naar de zeehavens bijeengebracht, over allerarmzaligste wegen en in allerprimitiefste vervoermiddelen." [78])

Onder dergelijke omstandigheden, was het geen wonder, dat veel meer dan in vroeger eeuwen gezocht werd naar middelen om de industrieele techniek op een hooger plan te brengen. Er was groote behoefte aan nieuwe arbeidsmiddelen en arbeidsmethoden, er was ruime gelegenheid om ze in toepassing te brengen. Uitvindingen op technisch gebied

---

wezen er in de 18e eeuw een hooger peil van ontwikkeling had bereikt. Tegen het einde van de 18e eeuw is Engeland in dat opzicht Holland opzij en weldra voorbij gestreefd.

[78]) E. P. Cheyney, *An Introduction to the Industrial and Social History of England*, revised edition, blz. 177.

werden nu niet meer met onverschilligheid of vijandschap ontvangen, maar met gretige belangstelling begroet.[79]) Men beijverde zich die nieuwe vindingen toe te passen en te volmaken.

[79]) De vraag of het verschijnsel dat in deze periode in Engeland — veel meer dan elders — een buitengewoon groot aantal belangrijke uitvindingen gedaan werden, verklaard moet worden uit de toenmalige ekonomische omstandigheden in dat land, wordt door O g g, in diens voortreffelijk werk over de ekonomische ontwikkeling van het moderne Europa, ontkennend beantwoord. Hij schrijft: „Er zijn niet weinig bespiegelingen gehouden over de vraag waaraan het is toe te schrijven, dat juist Engeland de weergalooze schitterende reeks van uitvinders heeft voortgebracht — Kay, Hargreaves, Arkwright, Crompton, Cartwright, Radcliffe, Horrocks, Newcomen, Watt, Bolton, Telford, Murdock, Trevethick, Cort en nog een heel leger anderen — door wie in de 18e eeuw en in het begin der 19e eeuw aan het (Britsche) koninkrijk de eerste plaats, de leidende positie op industrieel gebied werd verzekerd. Die oorzaak was niet, dat de behoefte aan betere mechanische arbeidsmiddelen scherper gevoeld zou zijn dan in Frankrijk, Duitschland, Zwitserland en andere landen. Die oorzaak was evenmin, dat Engeland destijds de eerste plaats op het gebied der zuivere wetenschap zou hebben ingenomen, al waren de bijdragen van Davy, Wollaston, Faraday, Herschel en Cavendish tot de wetenschappelijke kennis talrijk en in sommige gevallen, van zeldzaam groote oorspronkelijkheid en beteekenis. De voorrang van het (Britsche) koninkrijk op het terrein der uitvindingen schijnt, in hoofdzaak, aan twee oorzaken te moeten worden toegeschreven: ten eerste, het feit dat de behoefte er minstens even groot was als ergens anders, en ten tweede, de neiging van den Engelschen geest in het onderhavige tijdperk naar praktische, toegepaste kennis. Terwijl „savants" (geleerden) van het vasteland van Europa, hun diepgaande onderzoekingen betreffende het licht, de elektriciteit en de scheikundige reakties voortzetten, hielden Engelschen, die wetenschappelijke belangstelling bezaten, zich bezig met de toepassing van de reeds beschikbare wetenschap." (F. A. O g g. *Economic Development of Modern Europe*, blz. 136.)

De meening van Ogg, dat de behoefte aan betere mechanische arbeidsmiddelen in Engeland niet grooter was dan in Frankrijk, Duitschland enz., komt mij niet juist voor. Engeland had destijds een grooteren export van industrie-produkten dan de andere landen, Frankrijk misschien uitgezonderd. Maar ook wanneer Frankrijk in dit opzicht Engeland geëvenaard mocht hebben, zou, gezien de toenmalige bevolkingscijfers van die beide landen, Engeland in verhouding tot zijn bevolking ongeveer driemaal zooveel industrie-produkten hebben uitgevoerd als Frankrijk. De tegenstelling tusschen den handel-in-het-groot en de fabricage-in-het-klein, moest in

De mogelijkheid tot het stelselmatig zoeken naar, en het vinden van nieuwe procédé's en geheel nieuwe werktuigen was ook, dank zij den grooten vorderingen welke de natuurwetenschappen, de mechanica en

---

Engeland bizonder scherp gevoeld worden, omdat dit land meer dan eenig ander goedkoope artikelen voor massale consumptie fabriceerde. Deze goederen hadden niet de groote verscheidenheid en de zorgvuldige afwerking van de weelde-artikelen, die een groot deel van den Fransche export vormde; van elke soort en type werden groote hoeveelheden vervaardigd. En juist deze artikelen konden alleen voor machinale fabricage in aanmerking komen, temeer, waar uiteraard in den eersten tijd de machines lang niet zoo volmaakt en verfijnd waren als zij later zouden worden en zij voor de vervaardiging van kwaliteits-waren in den regel het handwerk niet konden vervangen.

De „neiging van den Engelschen geest in het onderhavige tijdperk", die Ogg eigenlijk als de voornaamste oorzaak beschouwt, kan o.i. een gevolg van de grootere behoefte aan verbetering der industrieele techniek geweest zijn.

C u n n i n g h a m deelt blijkbaar onze meening, dat de talrijkheid der Engelsche uitvinders en uitvindingen in dien tijd, niet een min of meer toevallig verschijnsel is geweest, dat zich even goed onder andere maatschappelijke omstandigheden had kunnen voordoen en dat alleen verklaard zou kunnen worden, door aan te nemen, dat destijds in Engeland òf een exceptioneel groot aantal technische genieën werden geboren òf de geniale geesten veel meer dan in andere tijden door een innerlijken drang bewogen werden zich op de verbetering van de techniek toe te leggen. Hij merkt op:

„Het was geen toeval dat Engeland in deze aangelegenheid de leiding nam; de omstandigheden van dien tijd vormden de meest gunstige voorwaarden voor een met goed gevolg aanwenden van nieuwe arbeidsmiddelen. Uitvindingen en ontdekkingen schijnen vaak louter toevallig te wezen; men is geneigd de nieuwe machinerie te beschouwen als het resultaat van een bizondere en onverklaarbare „uitbarsting" van inventief genie in de 18e eeuw. Maar wij behoeven ons niet met zoo'n magere verklaring tevreden te stellen. Men doet niets af aan de verdiensten van een Arkwright en een Watt, wanneer men uit doet komen, dat de fortuin hun gunstig was, doordat de tijden voor hen rijp geworden waren. Er waren tal van ingenieuse mannen geweest sinds dagen van William Lee en Dodo Dudley, maar in hùn tijd waren de omstandigheden ongunstig voor de kans op sukses." (W. C u n n i n g h a m. *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*, 5e druk, 1e deel, blz. 610.)

de wiskunde in de 17e en 18e eeuw hadden gemaakt, grooter dan voorheen. Maar deze faktor had toch in den eersten tijd van het Moderne Kapitalisme nog lang niet de beteekenis, welke hij in de 19e eeuw heeft gekregen; de belangrijke verbeteringen van de techniek in het laatste deel der 18e eeuw zijn meerendeels te danken aan mannen uit de praktijk, wier wetenschappelijke bagage vaak uiterst licht was.[80])

Tusschen 1760 en 1770 begint de groote ommekeer in den belangrijksten industrietak van Engeland, in de textielnijverheid.

Tot dien tijd geschiedde het spinnen met behulp van spinrokken en spinklos of van een spinnewiel. Het met een treeplank — dus door den voet — in beweging gebrachte spinnewiel was reeds in het begin der 16e eeuw uitgevonden, doch had in de 18e eeuw de oudere gereedschappen nog volstrekt niet geheel verdrongen. Het gesponnen garen werd op het handweefgetouw geweven. Het weven was een zwaarder werk dan het spinnen; het was „mannenwerk", dat door den huisvader, de volwassen zoons en knechts werd verricht. Het spinnen was gewoonlijk de taak van de vrouw of van de aankomende jongens en meisjes.

Het weven ging naar verhouding veel sneller dan het spinnen. Voor het spinnen van de hoeveelheid garen, die een wever op één dag kon

---

[80]) Uit de konstruktie van de eerste nieuwe machines blijkt vaak, dat de uitvinders zich geïnspireerd hebben op destijds bestaande werktuigen. „Hoe zeer in het begin de oude gedaante van het produktiemiddel zijn nieuwen vorm beheerscht" — schrijft Marx — „zien wij o.a. reeds bij de oppervlakkige vergelijking van het moderne stoomweefgetouw met het oude, van de moderne blaastoestellen der ijzergieterijen met de eerste onbeholpen machinale wedergeboorte van den gewonen blaasbalg; en wellicht treffender dan al het andere, een vóór de uitvinding der tegenwoordige lokomotieven beproefde lokomotief, werkelijk met twee voeten, die zij, als een paard, één voor één ophief. Eerst na verdere ontwikkeling van de werktuigkunde en verkregen praktische ervaring, wordt de vorm eener machine geheel door het mechanisch beginsel bepaald en aldus losgemaakt van de overgeleverde gedaante van het werktuig, waaruit zij is voortgekomen." (Karl Marx. *Het Kapitaal,* vertaald door F. van der Goes, deel I, 2e stuk, blz. 93.)

verwerken, had een spinster 4, 5 of 6, ja, soms 9 of 10 dagen noodig. Dit veroorzaakte vaak veel moeite en tijdverlies, omdat in het gezin van den wever of in diens woonplaats en in de naaste omgeving ervan, het aantal personen, dat voor het spinnen beschikbaar was, lang niet altijd zoo vele malen grooter was dan het aantal wevers. De wever was dan niet zelden genoodzaakt zijn weefgetouw eenigen tijd te laten rusten en erop uit te gaan om het benoodigde garen machtig te worden.

Die moeilijkheden werden nog grooter, nadat Kay in 1733 de schietspoel had uitgevonden; dank zij welke uitvinding het weven van breede stukken, waartoe tot dusverre twee mannen noodig waren geweest, door één wever kon geschieden.

Men zocht daarom ijverig naar middelen — en prikkelde den ijver door het uitloven van belooningen — om de produktiviteit van den spinarbeid te verhoogen.

Nadat een aantal pogingen om een werktuig uit te denken, dat verscheidene draden tegelijk kon spinnen, mislukt waren of althans slechts tot weinig bruikbare resultaten hadden geleid, vond in 1764 de wever Hargreaves de spinning-jenny [81]) uit, die blijkbaar op het spinnewiel geïnspireerd was en die van acht spindels was voorzien. Deze machine werd voortdurend verbeterd, zoodat nog bij het leven van Hargreaves († 1788) spinning-jennies met 80 spindels werden vervaardigd.

Iets later vond Arkwright, een soort manusje-van-alles, o.m. barbier en marskramer, die een buitengewoon talent had zich de ideeën van anderen eigen te maken (en ook toe te eigenen) en ze te kombineeren, een andere spinmachine, het water-frame, uit. Hierbij werd het eigen-

---

[81]) Hargreaves noemde deze machine Spinning-Jenny (Spinnende Jansje) naar zijn vrouw. Hij zou op het idee van zijn uitvinding zijn gekomen, doordat, toen hij eens onverwachts thuis kwam, zijn vrouw, die zat te spinnen, van schrik of van blijdschap opsprong, het spinnewiel omvergooide, waarna het wiel, dat nu horizontaal lag, terwijl de spindel verticaal kwam te staan, nog eenigen tijd bleef rondraaien en de draad, die zijn vrouw tusschen twee vingers vasthield, zich van zelve scheen te vormen.

lijke spinnen door middel van een mechanisme, dat evenals de spinning-jenny een zeer verbeterde editie van het spinnewiel was, voorafgegaan door het rekken en strekken van de gekaarde grondstof tusschen een reeks walsen, waarvan ieder volgend paar sneller ronddraaide dan het voorafgaande.[82])

Met Arkwright's machine kon sneller worden gewerkt en kon een veel steviger draad worden vervaardigd dan met de spinning-jenny, waarmee alleen een vrij broze draad, die bij het weven enkel als inslag en niet als schering was te gebruiken, werd verkregen. Daartegen was het spinnen van fijne draden wèl met de spinning-jenny en niet met het water-frame mogelijk.

In 1779 vond de wever Crompton een nieuwe spinmachine uit, die de deugden van de spinning-jenny en het water-frame in zich vereenigde. Zij was a.h.w. uit een kruising van die twee machines geboren en werd daarom Crompton's mule (muilezel) genoemd. De mule werkte met 100 en meer spindels en onderging later nog een aantal verbeteringen, zoodat in den loop van de volgende eeuw het aantal door een spinmachine tegelijk vervaardigde draden tot een paar duizend steeg.

Ten gevolge van de ontzaglijke verbetering van de spintechniek, werd de verhouding tusschen het spinnen en het weven geheel omgekeerd: het spinnen ging nu veel sneller dan het weven, er kon veel meer garen gesponnen worden dan de wevers in staat waren te verwerken. Aan de nieuwe moeilijkheden, welke daardoor ontstonden, kwam echter weldra een einde, doordat dr. Cartwright, een geestelijke, in 1784 de weefmachine, den mechanischen weefstoel uitvond.

Ook voor het werk dat aan het spinnen vooraf moest gaan, als het kaarden en wolkammen werden in dien tijd — of waren reeds eenige tientallen jaren vroeger — een aantal nieuwe werktuigen uitgedacht, terwijl in 1792 de Amerikaan Whitney de cottongin uitvond, voor het

[82]) Arkwright maakte hierbij gebruik van een machine, die in 1733 door den schrijnwerker Wyatt uitgevonden en in 1748 door Paul verbeterd was.

zuiveren van de ruwe katoen van zaad, enz.; een machine, waarmee een negerslavin 100 pond per dag kon zuiveren, terwijl tevoren de zuivering van één pond een heelen dag kostte.

***

De spinning-jenny was een kleine machine, die in de woning van den spinner geplaatst kon worden. De snelle verbreiding van het gebruik van deze machine [83]) had dan ook nog niet een koncentratie van het bedrijf in groote fabrieken ten gevolge. Het in beweging brengen van een spinning-jenny kostte zoo weinig inspannig, dat het door een kind kon geschieden. Arkwright's water-frame en de latere machines waren echter te omvangrijk en te kostbaar dan dat zij in de huisindustrie of in de ambachtsnijverheid gebruikt konden worden. Bovendien was voor die machines een sterke drijfkracht noodig. In den regel werd hiertoe stroomend water gebruikt. Rivieren en beken met genoegzaam verval waren echter in het meest bevolkte gedeelte van Engeland schaarsch; een vrij groot deel van de eerste fabrieken verrees daarom in dun bevolkte, afgelegen streken, wat niet zelden groote moeilijkheden opleverde voor het verkrijgen van de noodige fabrieksarbeiders en fabriekskinderen. Tegen het einde van de 18e eeuw wordt de waterkracht verdrongen door de stoomkracht, die overal, waar men over voldoende brandstoffen beschikte, met de stoommachine kon worden voortgebracht.

Reeds sinds het laatst van de 17e eeuw probeerde men in Engeland stoommachines te vervaardigen voor het oppompen van het water uit de kolenmijnen. In het begin van de 18e eeuw vond Newcomen een voor dat doel bruikbare machine uit, die de iets oudere machine van Savery weldra verdrong. Voor andere doeleinden, voor het in beweging

[83]) „Tien jaar na de dood van Hargreaves († 1778) waren er in Engeland niet minder dan twintig duizend van die machines in gebruik; de kleinste deden het werk van 6 of 8 arbeiders. (P. Mantoux. *La Révolution industrielle au XVIIIe Siècle*, blz. 211.)

brengen van arbeidsmachines, was Newcomen's stoommachine ongeschikt; het gebruik ervan was bovendien kostbaar, omdat zij in verhouding tot de kracht, welke zij leverde, zeer groote hoeveelheden brandstoffen verbruikte.

Eerst de werktuigkundige James Watt slaagde er in, Newcomen's machine zoo te verbeteren, dat de stoommachine tot het in beweging brengen van de arbeidsmachines kon worden gebezigd. In 1769 kreeg Watt zijn eerste patent. Twaalf jaar later richtte hij met Boulton, een groot zakenman, een fabriek op, waarin stoommachines voor allerlei industrietakken werden vervaardigd.

In 1785 werd de stoommachine voor het eerst aangewend tot het in beweging brengen van de spinmachine, in 1786 werkte de eerste door stoom gedreven weefstoel; vanaf 1790 werden stoommachines in de ijzer-industrie gebruikt. Twintig jaar later waren in de Engelsche nijverheid ongeveer 5000 stoommachines in werking.

***

Het op groote schaal aanwenden van de stoomkracht en het vervaardigen van bewegings- en arbeidsmachines, werd mogelijk gemaakt doordat de produktie van steenkool en ijzer geweldig was toegenomen.

Nog in de eerste tientallen jaren van de 18e eeuw werden de hoogovens met houtskool gestookt. Men bouwde ze daarom in boschrijke streken en verplaatste ze, wanneer de boomen in de omgeving geveld en verbruikt waren. De groote slachting, welke ter wille van de ijzersmelterij in de bosschen werd aangericht, deed de vrees opkomen, dat er in Engeland geen hout genoeg over zou blijven voor den anderen grooten boomen-verbruiker: den scheepsbouw. Deze vrees gaf herhaaldelijk aanleiding tot maatregelen welke de ijzer-produktie beperkten en leidde bijv. in 1676 er toe dat een groot aantal hoogovens moest worden stopgezet. De uitputting van de beschikbare houtreserve — van de 69 groote bosschen, die in de Middeleeuwen in Engeland werden aangetroffen waren er bij den aanvang der 19e eeuw

nog maar 4 over! — maakte dat het Engelsche hoogovenbedrijf in de eerste 30 à 40 jaren van de 18e eeuw kwijnde en sinds de tweede helft der 17e eeuw niet vooruit, maar achteruit was gegaan. De totale hoeveelheid ruw-ijzer, welke in 1740 door de (pl.m. 60) Engelsche hoogovens werd voortgebracht was geringer dan de jaarlijksche produktie van één middelmatigen hoogoven in het begin der 20e eeuw en bedroeg ongeveer $\frac{1}{4}$ van hetgeen de huidige hoogovens in de Vereenigde Staten gemiddeld per stuk en per jaar produceeren. Ondanks de (in vergelijking met de hoeveelheden, die in de 19e en 20e eeuw verwerkt zouden worden) nog zeer minieme behoefte aan ijzer en den grooten rijkdom van den bodem aan ijzererts, moest Engeland in de eerste helft der 18e eeuw een groot deel van het benoodigde ruw-ijzer uit andere landen, vooral uit Zweden, importeeren.

Een groote ontwikkeling van de ijzer-produktie werd eerst mogelijk nadat het Darby in 1735 gelukt was, uit steenkool cokes te maken, en deze in plaats van houtskool in de hoogovens te gebruiken en er eenigen tijd later een ander procédé gevonden werd, dat het mogelijk maakte om de houtskool ook door steenkool te vervangen. Een nieuwe groote verbetering volgde in 1760, door de uitvinding van het cylinderblaas-toestel, dat de groote leeren blaasbalgen, die vaak door ossen in beweging gebracht werden, verving, terwijl in 1790 de stoommachine in dit bedrijf haar intrede deed. De cijfers van de jaarlijksche produktie stegen sprongsgewijze; de hoeveelheid in Engeland geproduceerd ruw-ijzer was in 1788 4 maal, in 1798 7.5 maal, in 1806 15 maal zoo groot als in 1740.

De uitvindingen op het gebied van de produktie van ruw-ijzer werden weldra gevolgd door even belangrijke verbeteringen in de verwerking van dat half-fabrikaat tot smeedijzer enz., als het puddel- of poedel-procédé, dat in 1760 door de gebroeders Carnage werd uit-gevonden en dat, na de verbeteringen daarin door Cort, in 1783, aan-gebracht, op groote schaal kon worden toegepast. Reeds vroeger (in 1740), was Huntsman er in geslaagd gietstaal te vervaardigen; een

uitvinding, die echter eerst in de volgende eeuw van groote praktische beteekenis bleek.

De groote vorderingen, die de ijzertechniek in de tweede helft van de 18e eeuw maakte, blijken o.a. uit de vervanging van houten rails (voor de karren, waarin steenkool uit de mijnen naar de schepen werd vervoerd) door ijzeren rails (in 1767), den bouw van den uit gegoten ijzer vervaardigden brug over de Severn (in 1779), het te water laten, op dezelfde rivier, van een schip, waarvan de kiel uit aaneengeklonken ijzeren platen bestond (in 1787); en vooral uit de opkomst van de machine-industrie, die in staat is de nieuwe arbeids- en stoommachines op groote schaal te vervaardigen.

De sterke stijging van de vraag naar steenkool — voor de stoommachines en voor de hoogovens — en de verbeteringen in de techniek (o.a. de aanwending van stoompompen), waardoor de ontginning van diepere lagen mogelijk werd, leidden tot een groote uitbreiding van de kolenmijnen.[84]) De hoeveelheid in Engeland gedolven steenkool was in 1750 1.8 maal, in 1770 2.4 maal, in 1790 2.9 maal, in 1795 3.8 maal zoo groot als in 1700.

***

Was de technische vooruitgang in de ijzer-industrie van even groote beteekenis als in de textiel-industrie, hij was niet van denzelfden aard. In de textielnijverheid was die vooruitgang hoofdzakelijk te danken aan mechanische uitvindingen, aan de arbeidsmachines, die den handenarbeid vervingen. In de ijzer-produktie waren de belangrijkste verbeteringen het gevolg van chemische uitvindingen, van de toepassing van nieuwe procédé's; hierbij vermindert de beteekenis van

[84]) De steenkool is „het mineraal, dat in nog veel sterker mate dan het ijzer de grondslag is voor de moderne techniek. Want behalve dat het noodig is voor het ijzer en voor alle andere metaalsmelterijen, werd het tevens voor alle fabrieken en voor het geheele verkeerswezen een onontbeerlijke grondstof. Wat het graan is voor de menschheid, werd het zwarte voedsel voor dat gecompliceerde werkleven der machines". (I s. P. d e V o o y s. *Techniek en Maatschappij*, blz. 24.)

den handenarbeid volstrekt niet altijd in zoo sterke mate en vormen de machines niet een zóó overheerschende faktor als in de spinnerij en de weverij.

De omwenteling in de techniek bepaalde zich niet tot de twee belangrijkste industrieën. Ook in tal van andere bedrijven werden gedurende deze periode nieuwe werktuigen en nieuwe procédé's uitgevonden, o.a. in de papierfabricage en in de aardewerk-industrie (Wedgwood).

Hoewel er binnen enkele tientallen jaren grooter en ingrijpender veranderingen in de industrie tot stand kwamen dan vroeger in den loop van even zoovele eeuwen, moet men de uitdrukking „de industrieele revolutie" niet zoo verstaan, alsof er plotseling een algeheele ommekeer zou zijn gekomen en de machinale industrie binnen enkele jaren over het handwerk zou hebben getriomfeerd, op een wijze, welke vergeleken zou kunnen worden met de verovering van de politieke macht en het ten val brengen van het koningschap en de geprivilegeerde standen door de bourgeoisie in de jaren van de Fransche Revolutie.

Bij den aanvang van de 19e eeuw had de fabriek, ook in textielnijverheid, nog volstrekt niet de huisindustrie en het handwerk verdrongen; alleen in de katoenspinnerij heeft de machinale groot-industrie dan een beteekenis gekregen, welke die van de oudere industrie-vormen overtreft of althans evenaart; in de weverij speelde zij slechts een vrij ondergeschikte rol: het aantal fabrieksweevers bedroeg niet meer dan een paar percent van het totaal aantal wevers.

Maar al bracht het laatste kwart van de 18e eeuw niet meer dan een eerste begin van de overwinning der nieuwe produktiewijze, de veranderingen waren toch belangrijk genoeg om een buitengewoon grooten en snellen vooruitgang van de ekonomische ontwikeling te veroorzaken. De totale tonnenmaat van de koopvaardijschepen, die de Engelsche havens verlieten, steeg van 1774 tot 1801, van 864.000 tot 1.958.000 ton. De waarde van de jaarlijks in Engeland ingevoerde goederen, was bij het begin der 18e eeuw ongeveer 4 millioen pond sterling geweest, die van de uitgevoerde goederen ongeveer 6 millioen.

In 1750 waren die bedragen gestegen tot ongeveer 8 en 12½ millioen; in 1790 tot 19 en 20, in 1795 tot 23 en 27, in 1800 tot 30 en 42 millioen.

Van de textielbedrijven is het vooral de katoenindustrie, die in deze periode een geweldige vlucht neemt. In deze industrie werd de machine eerder op groote schaal gebruikt dan in andere takken van de textielnijverheid; deels doordat het materiaal zich gemakkelijker dan wol, vlas of ruwe zijde leende tot bewerking met de nog vrij primitieve machines, deels tengevolge van het feit, dat de katoennijverheid, een betrekkelijk jonge industrie was, minder dan de wol- en de linnenindustrie door oude tradities en gilde-voorschriften gebonden en in haar vrijheid beperkt. De invoer van ruwe katoen neemt in dit tijdperk met fabelachtige snelheid toe; in het begin van de 18e eeuw bedroeg hij ongeveer 1 millioen pond per jaar; in de jaren 1771—'75 (wanneer de spinmachines, vooral de spinning-jennies, in gebruik komen) was de gemiddelde jaarlijksche invoer 4,8 millioen, in het tijdvak 1776—'80 6,7 millioen; 1781—'85 10,9 millioen; 1786—'90 26,4 millioen; 1791—'95 30,7 millioen; 1796—1800 41,4 millioen; in het jaar 1810 steeg hij tot 132,5 millioen pond. De uitvoer van katoenen stoffen overtreft vanaf de eerste jaren der 19e eeuw zelfs dien van wollen stoffen, welke eeuwenlang het voornaamste export-artikel van Engeland waren geweest. In iets meer dan 40 jaar (1780—1822) heeft de uitvoer van de Engelsche katoenen stoffen zich meer dan vertwintigvoudigd. De beteekenis welke de katoen-industrie voor het ekonomisch leven en de financieele kracht van Engeland verkregen had, werd dan ook door Napoleon zoo hoog aangeslagen, dat hij deze industrie als een van zijn meest geduchte tegenstanders beschouwde .

***

De mogelijkheid om van de nieuwe uitvindingen te profiteeren, was slechts voor een zeer beperkt aantal personen aanwezig. Was vroeger het gereedschap en al wat er verder tot de outillage van het bedrijf

noodig mocht wezen, weinig kostbaar, voor de aanschaffing van groote arbeidsmachines en stoommachines werden aanzienlijke geldmiddelen vereischt; veel méér dan de kleine zelfstandige producent gewoonlijk bezat of bijeen kon brengen. Daarbij kwamen de uitgaven voor de fabrieksgebouwen en -terreinen, voor het inslaan van groote voorraden grondstoffen enz. Vandaar dat de machinale grootbedrijven, de fabrieken, alleen opgericht en gedreven konden worden door personen, die over een aanzienlijk kapitaal beschikten of zich met kapitaalbezitters konden associeeren. Wat ten tijde van het Opkomend Kapitalisme uitzondering was gebleven — zij het dan ook een geleidelijk minder zeldzaam wordende uitzondering — wordt met de ontwikkeling der groot-industrie regel: het gescheiden zijn van arbeider en arbeidsmiddel, het behooren van de belangrijkste produktie-middelen aan een kleine minderheid der bevolking, terwijl een groot en groeiend deel der bevolking geen ander produktiemiddel bezit dan haar arbeidskracht en alleen in haar levensonderhoud kan voorzien door die arbeidskracht aan de bezitters der produktiemiddelen te verkoopen.

Het verkrijgen van de voor het fabrieksbedrijf noodige arbeidskrachten was te gemakkelijker — en het gebruik van machines te voordeeliger — waar de bediening van een machine vaak geen vakkennis en weinig spierkracht vereischte. Hierdoor was het mogelijk om op veel grooter schaal dan voorheen vrouwen en kinderen in de industrie werkzaam te stellen. Een van de verschijnselen, die in deze periode het sterkst de aandacht trokken, was de enorme uitbreiding van den kinderarbeid. Die aandacht ging overigens, althans in den beginne, over het algemee volstrekt niet gepaard met gevoelens van medelijden of afgrijzen. Zij was veeleer wat men in onzen tijd een „sympathieke" aandacht zou noemen: de 18e-eeuwsch-sentimenteele en filantropische harten voelden zich geroerd bij den verkwikkelijken aanblik van al die kleine kleuters, die zoo naarstig den ganschen dag door werkten, die reeds op jeugdigen leeftijd met werklust werden bezield en die tevens tot de vermeerdering van de welvaart der natie bijdroegen. Dat in sommige

streken er in de omgeving van de fabriek niet genoeg kinderen disponibel waren — hetzij omdat die streek dun bevolkt was, hetzij omdat de arbeiders er te verstokt konservatief bleken om de voordeelen van den kinderarbeid te beseffen of te hardhuidig waren om voldoende gevoeligheid voor de hongerzweep te toonen, en dientengevolge weigerden hun kinderen vanaf hun prilste jeugd naar de fabriek te sturen — was een onaangename omstandigheid, maar zij had toch weer dit goede, dat zij een uitkomst bood aan de bestuurders van weldadigheidsinstellingen. Bij scheepsladingen werden kinderen uit de wees- en armhuizen verzonden naar de fabrieksteden van Noord-Engeland; hier werden zij als ,,leerlingen'' in de fabrieken tot ongeschoolde arbeiders ,,opgeleid'' en kregen zij twaalf uur daags gelegenheid het hun geleerde zich door praktische toepassing volkomen eigen te maken. De zorg van de liefdadigheid kon zich daarbij ook tot geestelijk misdeelde kinderen uitstrekken, getuige de bepaling, die sommige armbesturen in hun leveringskontrakten met de fabrikanten deden opnemen, waarbij zij bedongen, dat de fabrikant bij elk partijtje van 20 normale kinderen, één idioot kind op den koop toe moest nemen.[85])

[85]) Waar wij de gevolgen van de Industrieele Revolutie voor de arbeidersklasse later afzonderlijk zullen behandelen, willen we hier alleen nog een enkel staaltje geven van de toestanden in den eersten tijd van het Moderne Kapitalisme. Het is het beknopte overzicht, dat P. Mantoux geeft van hetgeen, dank zij een in 1822 gehouden enquête, aan het licht kwam omtrent de behandeling welke de ,,leerling'' Robert Blincoe had ondergaan. Men moet daarbij bedenken, dat dit ,,geval'' wel tot de allerergste behoorde, maar dat dergelijke gevallen in die dagen volstrekt geen zeldzame uitzonderingen waren.

,,Te Lowdham bij Nottingham, waarheen hij in 1799 werd gezonden als deel van een partijtje kinderen, een tachtigtal jongens en meisjes, volstond men met het gebruik van de zweep; weliswaar werd die dan ook van 's morgens tot 's avonds gebruikt en niet alleen om de leerlingen bij de geringste fout ermede te bestraffen, maar ook om hen tot den arbeid aan te sporen en hen wakker te houden, wanneer zij door vermoeidheid werden overmand. In de fabriek te Litton ging het heel anders toe: de patroon, een zekere Ellice Needham trakteerde de kinderen op vuistslagen,

Ook volwassen mannelijke arbeiders waren veel gemakkelijker te krijgen dan in vroeger dagen, toen het vaak zooveel moeite kostte om voor de manufakturen en fabrieken de noodige werkkrachten bijeen te brengen. Het aanbod van arbeiders, of, zooals men hen destijds noemde „hands" (handen) werd buitengewoon vergroot tengevolge van de veranderingen, welke ongeveer gelijktijdig met de Industrieele Revolutie plaats grepen in het landbouwbedrijf, waardoor groote massa's werkzoekenden van het platteland naar de nieuwe fabrieksteden stroomden. Tevens zorgde de grootindustrie zelve voor een voortdurende uitbreiding van het aantal bezitloozen, die op fabrieksarbeid waren aangewezen: tegen haar massale en goedkoopere produktie kon het kleinbedrijf veelal den konkurrentiestrijd niet volhouden; tal van ambachtslieden en huisindustrieele producenten verloren hun middel van bestaan. Zoo vernietigde de machinale spinnerij de handspinnerij. Deels tengevolge van de prijsdaling van de ruwe katoen, maar hoofdzakelijk door de lagere produktiekosten van het machinale bedrijf, vlogen de prijzen van katoenen garens omlaag.

„In 1786 kostte een zekere hoeveelheid van een bepaalde soort

---

schoppen en karwatsslagen; een van zijn vriendelijkheden bestond hierin, dat hij hen bij een oor pakte, dit tusschen zijn nagels, als in een nijptang, kneep en wel zoo hard dat hij het doorboorde. Kwaadaardiger waren de opzichters. Een hunner, Robert Woodward, vond verfijnde folteringen uit. Hij was het, die op het idee kwam om Blincoe aan diens polsen te laten hangen boven een machine, waarvan de heen en weer gaande beweging den jongen dwong voortdurend de knieën opgetrokken te houden; voorts om hem vrijwel naakt in het hartje van den winter te laten werken, met heel zware gewichten op zijn schouders, en om hem de tanden te vijlen. De ongelukkige had zooveel slagen ontvangen, dat zijn hoofd met wonden overdekt was; om hem te verzorgen, begon men hem de haren uit te trekken met behulp van een kapje van pek. Wanneer de slachtoffers van die wreedheden poogden te ontvluchten, deed men hun boeien aan de beenen. Velen zonnen op zelfmoord; een jong meisje, dat gebruik gemaakt had van een oogenblik, waarop het toezicht minder scherp was en weggeloopen was om in het water te springen, verwierf daardoor de vrijheid: zij werd weggestuurd „uit vrees dat dit voorbeeld aanstekelijk zou kunnen wezen." (P. Mantoux. *La Révolution industrielle au XVIII^e Siècle*, blz. 431.)

katoenen garen 38 shilling; tien jaar later, in 1796, kostte dezelfde hoeveelheid slechts 19 shilling; in 1806 was zij maar 7 shilling 2 pence waard, en zoo ging de daling verder tot, in 1832, de prijs niet meer bedroeg dan 3 shilling." [86])

In de weverij, waarin de machine iets later haar intrede deed dan in de spinnerij, heeft het handwerk den konkurrentiestrijd langer volgehouden. Eerst in den loop van het tweede kwart der 19e eeuw werd het aantal fabriekswevers grooter dan dat der handwevers.[87]) Het verzet van de handwevers was te hardnekkiger, waar de wevers over het algemeen meer welstand en meer aanzien hadden genoten en zich ook meer ,,voelden", dan vele andere kategorieën arbeiders en zij dientengevolge niet licht ertoe te brengen waren hun eigen werkplaats voor het fabrieksgebouw te verwisselen; bovendien werd de weverij a. h. w. de laatste verschansing, waarachter de textiel-huisindustrie zich terugtrok. Dat de handwevers zich zoolang handhaafden, was overigens alleen ten koste van ontzettende ontberingen mogelijk. ,,Met den handweefstoel werkende wevers in Bolton, die in 1800 een weekloon van 25 shilling maakten, verdienden slechts 19 shilling 6 pence per week in 1810, 9 shilling in 1820, en 5 shilling 6 pence in 1830." [88]) Het eenige resultaat van het hardnekkig verweer was, dat in de weverij de doodstrijd van het handwerk enkele tientallen jaren gerekt werd.

***

De ontwikkeling van de groot-industrie ging gepaard met een massalen trek van de plattelandsbevolking naar de steden en met een sterke toeneming van de bevolking van Noord- en Noord-West-Engeland, dat het rijkst is aan snelstroomend water en, vooral, aan steenkool

[86]) E. P. Cheyney. *An Introduction to the Industrial and Social History of England,* revised edition, blz. 189.

[87]) In 1820 waren er in Engeland ongeveer 240.000 handwevers en 10.000 fabriekswevers; in 1860 7.500 handwevers en 203.000 fabriekswevers.

[88]) E. P. Cheyney, als voren.

en ijzer en waar de belangrijkste nijverheids-centra ontstonden.[89]) Tevens brengt de Industrieele Revolutie een geweldige verandering in de sociale verhoudingen te weeg: een groote vermindering van het aantal zelfstandige industrieele producenten en een nog veel grootere vermeerdering van het aantal bezitlooze, van produktiemiddelen verstoken, arbeiders; een snelle toeneming van het totale volksinkomen en tegelijk een sterke daling van het welstandspeil — en een nog sterkeren achteruitgang van het levensgeluk — van een zeer groot deel der arbeidende klasse; de opkomst van een klasse van fabrikanten, van industrieele kapitalisten, die naast de grootgrondbezitters en de groote kooplieden een eerste plaats in de maatschappij ging innemen en die zich niet als de mindere van de oude heerschende klasse beschouwde, ook al bleef menigeen van die „nieuwe rijken" in het diepst van zijn hart hoog opzien tegen de vertegenwoordigers van den ouden, op grondbezit berustenden, rijkdom en was het zijn ideaal, in de kringen van den landadel te worden opgenomen.

B. *De Agrarische Revolutie.*

Was aan den vooravond van de ekonomische omwenteling de ontwikkeling van het kapitalisme in den handel verder gevorderd dan in de nijverheid, zoo was deze op haar beurt in dit opzicht den landbouw verre vooruit. In de agrarische produktiewijze en produktieverhoudingen was gedurende de eeuwen van het Opkomend Kapita-

[89]) „Tot dien tijd waren het Zuiden en het Oosten (van Engeland) de meest vooruitstrevende en invloedrijkste deelen van het koninkrijk geweest, terwijl het konservatisme zijn toevluchtsoord voornamelijk had gevonden in het armere en minder dicht bevolkte Noorden en Westen. In het eerste gedeelte van de 19e eeuw verplaatst zich het numerieke overwicht echter naar het noorden. Te zijner tijd volgde het politieke overwicht en in onze dagen is het, afgezien van Londen, in het noorden, dat de rijkdom en het bedrijf, die de macht van de natie, en van het wereldrijk, schragen, hun zetel hebben." (F. A. Ogg *Economic Development of Modern Europe*, blz. 149.)

lisme betrekkelijk weinig veranderd; van kapitalistische ondernemingen was in het begin van de 18e eeuw in het landbouwbedrijf nog weinig of niets te bespeuren. Maar ongeveer in dezelfde periode, waarin zulke geweldige veranderingen plaats grepen in de Engelsche industrie en daardoor ook in de levensomstandigheden van een groot deel van het Engelsche volk, ondergingen de verhoudingen in het Engelsche landbouwbedrijf binnen betrekkelijk korten tijd zoo diepgaande wijzigingen, dat men o. i. met evenveel recht als van de Industrieele Revolutie, van de Agrarische Revolutie kan spreken.

Beide omwentelingen gingen hand aan hand: de Industrieele Revolutie heeft de Agrarische Revolutie noodzakelijk gemaakt [90]) en haar voortgang bevorderd en, omgekeerd, heeft Agrarische Revolutie het tempo van de Industreele Revolutie zeer versneld. Beide omwentelingen vertoonden ook eenzelfde karakter en hadden dezelfde gevolgen: het verdringen van kleinbedrijf door grootbedrijf; een sterke stijging van de produktie en een groote vermeerdering van het aantal personen, die niet over eigen bedrijfsmiddelen beschikten en alleen door loonarbeid in hun bestaan konden voorzien.

In de wereldgeschiedenis neemt Engeland's Industrieele Revolutie ongetwijfeld een veel belangrijker plaats in dan zijn Agrarische Revolutie. De eerste omwenteling toch heeft den stoot gegeven tot groote veranderingen in alle landen der beschaafde wereld; veranderingen, die overal van denzelfden aard waren en soortgelijke gevolgen hadden. Daarentegen is de ontwikkeling van de agrarische verhoudingen op het vasteland deels in een andere richting gegaan dan in Engeland. Wel is de Engelsche Agrarische Revolutie gevolgd door groote ver-

[90]) Dit wil niet zeggen, dat de Industrieele Revolutie de *oorzaak* van de Agrarische Revolutie zou zijn geweest. De herleving van de enclosure-beweging (zie blz. 117) bijv. begon reeds meer dan een kwarteeuw vóór den aanvang der Industrieele Revolutie. Wel is het de vraag of zonder deze laatste omwenteling, de veranderingen in het landbouwbedrijf zoo snel en zoo diepgaand zouden zijn geweest, dat men van een Agrarische Revolutie kon spreken.

anderingen op agrarisch gebied in andere landen en heeft zij in sommige opzichten (nieuwe wijzen van bebouwing, aanwending van landbouwmachines enz.) invloed gehad op die veranderingen,[91]) maar deze gingen over het algemeen niet gepaard met uitbreiding van het grootbedrijf en het grootgrondbezit, maar hebben integendeel veelal, vooral in Frankrijk, geleid tot uitbreiding van het kleingrondbezit en vermeerdering van het aantal zelfstandige boeren.

Al heeft dus de Engelsche Agrarische Revolutie niet zulk een wereldhistorische beteekenis als de Engelsche Industrieele Revolutie, zij is voor de ontwikkeling van Engeland zelf van buitengewoon groot belang geweest.

***

Toen omstreeks het midden der 18e eeuw, de ekonomische omwenteling begon, was Engeland, ondanks de groote uitbreiding van zijn handel en van zijn (huis)industrie, nog overwegend een *agrarisch land*. Landbouw en veeteelt waren er de voornaamste bronnen van bestaan en hun produktie was in den regel voldoende om in de behoefte aan voedingsmiddelen te voorzien. Terwijl in onzen tijd $^3/_4$ à $^4/_5$ van het in Engeland verbruikte graan uit het buitenland afkomstig is, was tot de laatste jaren van de 18e eeuw invoer van graan alleen bij slechte oogsten noodig en eerst vanaf 1792 werd in Engeland geregeld meer graan verbruikt dan geoogst.

Vóór de Agrarische Revolutie was een groot gedeelte van den grond in het bezit van de boeren. Tegen het einde der Middeleeuwen waren de vrije boeren reeds veel talrijker dan de hoorigen en in de 17e eeuw was de hoorigheid in Engeland geheel verdwenen. Ook wanneer de boer niet eigenaar was van het door hem bebouwde land,

---

[91]) „In de 18e en in de eerste helft van de 19e eeuw werd op het vasteland van Europa het Engelsche landbouwbedrijf als het navolgenswaardige voorbeeld beschouwd." (G. von Below. *Agrargeschichte*, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 4e druk, deel 1, blz. 59.)

maar dit aan een grootgrondbezitter behoorde, kon hij er gewoonlijk zeker van zijn, dat hij zijn akkers duurzaam of althans geruimen tijd zou behouden. Hij bezat òf levenslang een gebruiksrecht op den grond, een recht dat niet zelden erfelijk was, òf hij had den grond voor een bepaald en meestal groot aantal jaren in gebruik gekregen. Tegenover dat recht stond de verplichting om aan den eigenaar, den landheer, een vaste rente in geld of in produkten te betalen. Deze rente was minder een pachtsom in den huidigen zin des woords dan wel een vergoeding, een soort afkoopsom, die in plaats van de vroegere heerendiensten enz. was gekomen. Het streven van de landheeren om van hun grondbezit meer profijt te trekken, leidde er toe, dat, vooral sinds de 17e eeuw, het verpachten van hoeven en landerijen op korten termijn meer en meer in zwang kwam.[92]) Dit geschiedde echter niet in die mate, dat daardoor de oude vormen en verhoudingen geheel of grootendeels verdwenen. En de voor de Engelsche agrarische verhoudingen in de 19e eeuw karakteristieke vorm van grond-exploitatie door groote pachters, die kapitalistische landbouw-ondernemers zijn, kwam omstreeks het midden der 18e eeuw nog slechts bij uitzondering voor.[93])

De techniek van het landbouwbedrijf was sinds de Middeleeuwen

[92]) „Eerst tegen het einde van de 16e en nog meer in den loop van de 17e eeuw, komt in plaats van de half-feodale persoonlijke verhouding, de moderne zakelijke verhouding: de traditioneele bezitstitel van den pachter wordt in een pachtkontrakt op korten termijn veranderd en de pachtsom door de konkurrentie bepaald. De praktijk van de 17e eeuw werd in 1677 tot wet verheven: het Statute of Frauds werd aangenomen, volgens hetwelk alle pacht- en bezitsrechten van nul en geenerlei waarde verklaard werden, indien ze niet door bewijsstukken konden worden gestaafd. De overgang van traditie tot konkurrentie werd weldra uit een snelle stijging van de grondrente merkbaar. In den tijd van Gregory King bedroeg zij reeds 6 shilling per acre. De 18e eeuw zou een onvergelijkelijk uitgebreider onteigening van het volk door de landheeren brengen." (M. Beer. *Geschichte des Sozialismus in England,* blz. 30.)

[93]) „Nog ten tijde van Adam Smith is de toestand klaarblijkelijk zóó, dat eerst hier en daar de kapitalistische grootpachter den „pachter" van den ouden stempel heeft verdrongen." (W. Sombart. *Der moderne Kapitalismus,* 2e druk, 2e deel, blz. 657.)

vrijwel ongewijzigd gebleven. Bij de bebouwing van den grond werd gewoonlijk nog het oude ,,drieslagstelsel'' gevolgd. Het bouwland werd in drie ,,slagen'' verdeeld en afwisselend verbouwde men op elk gedeelte het eene jaar winterkoren, het volgend jaar zomerkoren en peulvruchten, en liet men het daarop volgende jaar, om uitputting van den grond te voorkomen, dat gedeelte braak liggen, zoodat telken jare een (ander) derde deel van het land onbebouwd bleef. Naast dit drieslagstelsel, waren nog een aantal andere systemen, die op hetzelfde beginsel berustten, in zwang. In zeer vruchtbare streken liet men het bouwland slechts eens in de 4, 5 of meer jaren braak liggen; in onvruchtbare streken bleef de grond om het andere jaar onbebouwd (het tweeslagstelsel) of moest men den grond telkens wanneer hij een jaar bebouwd was geweest, eenige jaren achtereen braak laten.

In den regel vormde het bouwland, dat aan één eigenaar behoorde, niet een aaneengesloten en afgerond geheel, maar bestond het uit een aantal strooken en strookjes akkerland, die verspreid lagen over het geheele terrein, dat door de dorpsgenooten in kultuur was gebracht. De akkers waren gewoonlijk alleen door stukken grasland van elkaar gescheiden; zij lagen geheel open en werden enkel soms, om het gewas tegen vee en wild te beschermen, van een tijdelijke omheining voorzien.

Hoewel de grond niet gemeenschappelijk eigendom was, was het grondgebruik, de exploitatie van den grond tot op zekere hoogte gemeenschappelijk. Het door elkaar liggen van de perceeltjes van de verschillende eigenaars, maakte het noodig, dat de bewerking van den grond gemeenschappelijk werd geregeld. Zoowel de keuze van de te verbouwen gewassen, als de tijden van zaaien en oogsten werden veelal bij gemeen overleg vastgesteld. Na den oogst moesten alle tijdelijke omheiningen van de akkers verwijderd worden. Het stoppelland werd dan opengesteld voor het vee van de dorpsgenooten; hetzelfde geschiedde met een groot deel van het weiland, zoodra de hooitijd voorbij was.

Behalve dit tijdelijk gebruiksrecht op de in kultuur gebrachte

gronden, hadden de dorpelingen gedurende het geheele jaar het gebruiksrecht van den woesten of onontgonnen grond — heidevelden, bosschen, moerassen enz. — die nog bijna overal in de omgeving van de dorpen overvloedig werd aangetroffen. Deze z.g. gemeente- of gemeene-gronden waren veelal het eigendom van den landheer, die er een onbeperkt aantal stuks vee kon laten weiden. De andere grondbezitters mochten er slechts voor een bepaald aantal stuks vee gebruik van maken; een aantal dat vaak afhankelijk was van den omvang van hun grondbezit. In sommige streken had ieder, die in het dorp een huisje bezat, ook al was hij geen grondeigenaar, het recht om een paar koeien op het gemeene land te laten weiden, om er hout te sprokkelen, turf te steken, enz. Vooral voor den mindergegoeden dorpeling [94]) waren die rechten van groote beteekenis; zij gaven hem gelegenheid zich kosteloos van brandstoffen — hout en turf — te voorzien en stelden hem in staat, zijn eigen lapje grond uitsluitend als bouwland te gebruiken, daar hij zijn koetje, zijn geiten en zijn ganzen elders kon laten weiden.

Welke voordeelen deze toestand ook had, aan den vooruitgang van het landbedrijf legde hij ernstige hinderpalen in den weg. De ontginning van woeste gronden werd belemmerd door het verlangen die gronden voor gemeenschappelijk gebruik te behouden; de invoering van nieuwe methoden en nieuwe kultures was vaak onmogelijk, indien niet de gezamenlijke grondbezitters in het dorp daarvoor te vinden bleken. Over het algemeen was de landbouw dan ook zeer weinig intensief. Zoolang echter de steden nog klein waren en de vraag naar

[94]) De *yeomen* — onder welke benaming men gewoonlijk alle vrije boeren, dus zoowel de grondgebruikers als de grondeigenaars, verstond — vormden het meest welvarende deel van de niet-adellijke plattelandsbevolking. Op een lageren sport van den maatschappelijken ladder, stonden zij, die meerendeels wel een huisje of een hut en een stukje land bezaten, maar die niet over genoeg grond beschikten, om van de opbrengst ervan te kunnen leven. Voor zoover zij niet door huisindustrieelen arbeid of als visschers, kolenbranders enz., in hun levensonderhoud voorzagen, traden zij als landarbeiders of veehoeders in dienst bij de grootgrondbezitters of bij de boeren.

landbouwprodukten beperkt bleef, leverde de bestaande toestand geen overwegende bezwaren op en ontbrak de prikkel tot een sterke opvoering van de produktie.

***

In de overgangsperiode van de Middeleeuwen naar den Nieuwen Tijd scheen het aanvankelijk of er toen reeds een groote ommekeer in de agrarische verhoudingen zou komen. De bloei van de wol-industrie in Vlaanderen en de opkomst van die industrie in Engeland, maakte een sterke uitbreiding van de schapenfokkerij mogelijk.[95]) Het daarvoor bruikbare ,,gemeene land'', dat tevoren weinig waard was, werd nu een begeerlijk bezit, terwijl het vaak voordeelig bleek verschillende perceelen bouwland bijeen te voegen en in één groote schapenweide te veranderen. Het vroeger openliggende land werd dan van een,,enclosure'', een duurzame afsluiting of omheining, voorzien en hierdoor aan elken vorm van gemeenschappelijk gebruik onttrokken.[96]) Deels

[95]) Van Marx' opmerking ,,De onmiddellijke aanleiding gaf in Engeland voornamelijk de opbloei der Vlaamsche wolmanufaktuur en de daardoor veroorzaakte stijging van den wolprijs.'' (K. Marx. *Het Kapitaal*, vertaald door F. v. d. Goes, 1e deel, 3e stuk, blz. 224,) is het laatste gedeelte niet juist. Hasbach wijst erop, dat de wolprijzen in het tijdperk 1400—1540 niet stegen en komt tot de konklusie: ,,Toen de wolprijzen na 1540 sterk stegen, had de enclosure-storm reeds de meeste huizen en menschen weggevaagd, de hooge wolprijzen kunnen dus de enclosures niet veroorzaakt hebben.'' (W. Hasbach. *Die englischen Landarbeiter in den letzten hundert Jahren und die Einhegungen*, blz. 29.)

Wel waren in de 15e eeuw (in verband met de betrekkelijke schaarschte van arbeidskrachten na den Zwarten Dood, de ontzettende pest-epidemieën in de 2e helft der 14e eeuw) de produktiekosten bij de veeteelt waarschijnlijk relatief belangrijk lager dan bij den landbouw, die een veel grooter aantal arbeidskrachten vereischt. En hierdoor kan, ook wanneer de wolprijzen evenmin bizonder hoog waren als de prijzen der landbouwprodukten, de schapenfokkerij destijds veel voordeeliger zijn geweest dan de landbouw.

[96]) ,,Enclosure beteekent in de eerste plaats het omringen van een stuk land met heggen, slooten of andere middelen om mensch en dier te beletten vrijelijk over dat land te loopen. Uit landbouwtechnisch oogpunt is enclosure van een stuk

geschiedde dit door de boeren zelven, deels, en op groote schaal, door de adellijke landheeren. Vooral in de jaren tusschen 1470 en 1530 nam de enclosure-beweging een enormen omvang aan. De edelen wisten zich, niet zelden door machtsmisbruik en geweldmiddelen, meester te maken van een groot deel van de gemeene weiden en ook van het akkerland der boeren. Waar de schapenfokkerij veel minder menschelijke arbeidskrachten vereischte dan het landbouwbedrijf, gingen de enclosures vaak gepaard met het afbreken van de boerenhoeven en het verdrijven van de boeren. Het was in dien tijd, dat Thomas More in het eerste boek van zijn „Utopia" (1516) schreef, dat in Engeland de schapen, elders zoo vreedzaam en met weinig tevreden, zoo vraatzuchtig en wreed waren geworden, dat zij de menschen verslonden, akkers en huizen verwoestten en de dorpen ontvolkten. Van sommige plaatsen, verhaalt More, is alleen het kerkgebouw overgebleven, dat nu gebruikt wordt als schapenstal.

De maatregelen, waardoor de landsregeering, beducht voor vernietiging van den boerenstand en ontvolking van het platteland, paal en perk trachtte te stellen aan de enclosure-beweging, leverden zeer geringe gersultaten op. Maar niettemin werd die beweging na 1530 veel zwakker en had zij, hoewel ze niet geheel tot staan kwam, in de tweede helft van de 16e en in de 17e eeuw heel weinig meer te beteekenen. Dit verschijnsel, dat te merkwaardiger is, omdat juist kort na 1530 de wolprijs met sprongen omhoog ging, vindt misschien zijn

---

bouwland te midden van open-liggend bouwland een eerste stap tot zijn verandering in weiland; de heg dient dan om het vee op dat stuk land te houden; enclosure van een stuk land te midden van open liggende gemeene weiden, is een eerste stap tot zijn verandering in bouwland; de heg dient dan om het vee buiten dat stuk land te houden. Maar in beide gevallen is de heg merk en teeken van exclusief eigendom en exclusief gebruik. Bij enclosure vervalt dan ook voor het afgesloten land het gemeenschappelijk gebruik, dat gewoonlijk gepaard ging met een zekere mate van gemeenschappelijk bezit, en wordt dit vervangen door individueel bezit en afzonderlijk gebruik." (G. Slater. *The English Peasantry and Enclosure of Common Fields*, blz. 1.)

verklaring in de omstandigheid, dat de uitbreiding van de schapenfokkerij voldoende was geworden om in de behoefte van de Engelsche wolindustrie te voorzien, terwijl de export-mogelijkheden voor de ruwe wol geringer werden.[97])

Van het midden der 16e eeuw tot het tweede kwart der 18e eeuw, bleven de agrarische toestanden vrij stabiel. Wel kwam gedurende deze periode het verpachten op korten termijn meer in zwang en stegen de pachten, maar de verhouding tusschen het grootgrondbezit en het boerenbezit onderging geen ingrijpende wijzigingen. Nog in het begin der 18e eeuw bezat Engeland in zijn Yeomanery een talrijken en krachtigen boerenstand. De uitbreiding van de huisindustrie verschafte de plattelandsbevolking belangrijke bijverdiensten en versterkte de ekonomische positie van de kleine boeren. Zoowel wat de stoffelijke welvaart betreft, als ten aanzien van de persoonlijke vrijheid, was de toestand op het platteland in Engeland destijds veel gunstiger dan in Frankrijk en Duitschland, veel gunstiger ook dan hij weldra in Engeland zelve zou worden.

***

Met den aanwas van het niet in den landbouw werkzame deel der bevolking, den groei van de handels- en industriesteden, neemt in den loop der 18e eeuw de vraag naar landbouwprodukten belangrijk toe. Zeer sterk wordt die toeneming in de laatste 25 jaar van de 18e eeuw, wanneer de groote industrie-centra ontstaan, de fabrieksteden verrijzen. Van 1760 af beginnen de prijzen van de agrarische produkten te stijgen. En de stijging, die een gevolg is van de industrieele revolutie, wordt nog vergroot door de bemoeilijking van den aanvoer uit het buitenland tijdens de oorlogen met Frankrijk.

---

[97]) „Zoo stond gedurende den godsdienstoorlog in de Nederlanden de wol-uitvoer van Engeland naar die gewesten en dientengevolge ook (de ontwikkeling van de) veeteelt stil." (E. Bernstein. *Sozialismus und Demokratie in der groszen englischen Revolution*, 2e druk, blz. 101)

De grootere vraag prikkelt tot pogingen om de produktiviteit van het landbouwbedrijf op te voeren. In dezelfde richting werkt de zucht van de grootgrondbezitters — die nog altijd verreweg de rijkste en aanzienlijkste klasse vormen, maar die naast zich meer en meer de nieuwe rijken uit handel en industrie zien opkomen — om de bronnen van hun inkomsten ruimer te doen vloeien. Er worden nieuwe methoden gezocht en uitgedacht om de opbrengst van landbouw en veeteelt te verhoogen. De landbouwwetenschap ontstaat en haar toepassingen brengen groote veranderingen in de tot dusverre alleen op overlevering en ervaring berustende werkwijzen. Door vruchtwisseling of wisselbouw [98]) — de afwisseling van den graanbouw met den verbouw van hak- of peulvruchten en klaver — wordt het om de 2 of 3 jaar braakliggen van den grond overbodig. De grond wordt door drainage, kunstmatige bemesting en vermenging met mergel verbeterd. Bij de veefokkerij begint men stelselmatig naar veredeling van het ras te streven. Nieuwe landbouwgereedschappen en -machines worden tegen het einde der 18e eeuw, mede dank zij de ontwikkeling van de ijzer- en machine-industrie, uitgevonden en vervaardigd.

Naast en in plaats van het kleine boerenbedrijf, dat nog grootendeels voor de rechtstreeksche voorziening van eigen behoeften diende en alleen het overschot van zijn produktie naar een naburige markt bracht, komt het landbouwbedrijf als een kapitalistische, op winst gerichte onderneming, als een soort fabriek van graan en vleesch, die haar produktie en haar profijt tot het uiterste tracht op te voeren en die ook voor ver afgelegen markten werkt.

Deze omvorming werd mogelijk gemaakt doordat er in Engeland

---

[98]) Hierbij wordt de verarming van den grond aan bepaalde voedingsstoffen voor de planten tegengegaan door afwisselend diep- en ondiep-wortelende gewassen te verbouwen — zoodat de diepere en ondiepere lagen minder eenzijdig worden uitgeput — en door den verbouw van gewassen, die stikstof aan den bodem onttrekken, af te wisselen met de kultuur van gewassen, die den bodem rijker maken aan gebonden stikstof.

betrekkelijk veel naar belegging zoekend kapitaal aanwezig was en de grootere vraag naar agrarische produkten in verband met de verbeterde techniek het kapitaal gelegenheid bood, in het landbouwbedrijf een winstgevende belegging te vinden. De toepassing van de nieuwe en doeltreffender methoden vereischte veelal groote uitgaven, die vaak eerst na verloop van verscheidene jaren gouden vruchten opleverden. Het initiatief tot het inslaan van nieuwe wegen werd dan ook genomen door adellijke grootgrondbezitters, door rijke kooplieden en fabrikanten, die land gekocht hadden, en door kapitaalkrachtige groote pachters. Voor den kleinen boer was het, ook indien hij overigens daartoe bereid en in staat geweest zou zijn, in den regel door gemis aan de benoodigde geldmiddelen, onmogelijk met zijn tijd mede te gaan. Tegenover de zooveel beter geoutilleerde groote landbedrijven van de landheeren en hun pachters, konden de kleine bedrijven van de zelfstandige boeren den konkurrentiestrijd bezwaarlijk volhouden. Menige boer moest dientengevolge zijn bedrijf opgeven, zijn grond verkoopen aan een grootgrondbezitter, en òf pachter worden òf een ander bestaansmiddel zoeken. Meer en meer werd het grondbezit in de handen van de groote landeigenaars samengetrokken.

***

De voorsprong, welke het grootlandbouwbedrijf destijds op het kleinbedrijf had gekregen, zou echter zeker niet tot den ondergang van den zelfstandigen boerenstand hebben geleid, indien niet twee andere oorzaken daartoe hadden medegewerkt: het ontstaan van de machinale groot-industrie en de herleving van de enclosure-beweging.

De konkurrentie van het fabrieksbedrijf was vernietigend voor de huisindustrie op het platetland. Hierdoor ontviel aan de kleine boeren de ruggesteun, dien de industrieele huisarbeid — vooral het spinnen en het weven — hun had verschaft. Dit trof de plattelandsbevolking te zwaarder, waar reeds ongeveer een halve eeuw vóór de konkurrentie der machinale industrie aanving, een nieuwe enclosure-beweging was

begonnen, die voor de boeren nog veel rampzaliger gevolgen had dan de eerste enclosure-beweging. [99])

De noodzakelijkheid om de agrarische produktie op te voeren, maakte in de 18e eeuw de enclosures tot een „eisch des tijds".[100]) Een belangrijke verhooging van de opbrengst der reeds in kultuur gebrachte gronden en het op groote schaal ontginnen van de woeste gronden waren vrijwel onmogelijk zoolang het bestaande stelsel van open akkers en gemeene gronden, van gemeenschappelijke regeling der bebouwing en gemeenschappelijke gebruiksrechten bestendigd bleef. De enclosures w nden trouwens volstrekt niet steeds plaats tegen den zin en ten nadeele van de boeren.[101]) Niet zelden namen dezen dan ook zelven het initiatief tot herverkaveling (om een einde te maken aan de versnippering van hun eigendommen en om grootere,

[99]) De nieuwe enclosure-beweging begint tegen 1730. In de eerstvolgende dertig jaar blijft ze nog van vrij bescheiden proporties; van 1760 af krijgt ze een zeer grooten omvang; haar sterkste uitbreiding bereikt ze in de laatste jaren der 18e en in de eerste vijftien jaren der 19e eeuw. Tegen het midden van de 19e eeuw houdt ze nagenoeg geheel op, daar dan alle daarvoor in aanmerking komende gronden „afgesloten" zijn. De oppervlakte van door de enclosures tusschen 1730 en 1849 aan het oude „open field system" onttrokken gronden, was meer dan 3 millioen hektaren, d.i. ruim $^1/_5$ van de totale oppervlakte van Engeland.

[100]) In de 17e eeuw was de publieke opinie nog algemeen tegen de enclosures gekant; hierop wijzen ook de uit dien tijd dateerende spreekwijzen: *Horn and thorn shall make England forlorn.* (Door horens en doorn — d.w.z. door de verandering van bouwland in weiden en door de omheiningen — gaat Engeland verloren) en *Inclosures make fat beasts and lean poor people.* (De enclosures hebben tengevolge vet vee en magere arme menschen.) In de 18e eeuw komt een kentering; Adam Smith en diens geestverwanten zijn vurige voorstanders van de enclosures en ook van groote, kapitaalkrachtige landbouwbedrijven.

[101]) Bij de lezing van de belangrijke beschouwingen, welke M a r x aan de enclosures der 18e en 19e eeuw heeft gewijd, dient men in het oog te houden, dat Marx er uitdrukkelijk op wijst *(Het Kapitaal,* vertaling v. F. v. d. Goes, deel I, 3e stuk, blz. 229) dat hij dit verschijnsel behandelt als voorbeeld van gewelddadige onteigening der massa en dat hij daarbij de zuiver ekonomische drijfveeren van de landbouwrevolutie niet bespreekt.

afgeronde perceelen te krijgen) en omheining van het bouwland en tot verdeeling van de gemeene gronden. Ook leidden de enclosures lang niet overal tot een vermindering van het aantal boerenbedrijven en tot ontvolking van het platteland. Het tegendeel was het geval in die streken, waar — zooals vooral in het Noorden van Engeland — dank zij den enclosures uitgestrekte gebieden woesten grond verdeeld en ontgonnen werden. Dat de enclosures niettemin voor den boerenstand in het algemeen noodlottige gevolgen hadden, is in hoofdzaak te wijten aan het feit dat de grootgrondbezitters van hun politieke machtspositie [102]) gebruik maakten om de enclosures ook dáár door te drijven, waar deze strijdig met de wenschen en de belangen van de overgroote meerderheid der bevolking waren, en om de enclosures zoodanig te doen geschieden, dat zij zich zoowel van tal van boeren-akkers als van een groot deel der gemeene gronden konden meester maken. In dit opzicht bracht de nieuwe enclosure-beweging een herhaling — en een herhaling op veel grootere schaal — van hetgeen in de 15e en 16e eeuw was gebeurd. Echter met dit onderscheid, dat, dank zij den vorderingen, welke de beschaving sindsdien had gemaakt, de boeren ditmaal niet met geweld werden beroofd en verdreven, maar nu eenzelfde doel bereikt kon worden door den wettelijken weg te bewandelen.[103])

[102]) De vertegenwoordigers van de grootgrondbezitters hadden tot ver in de 19e eeuw zoowel in het Lagerhuis als in het Hoogerhuis de meerderheid.

In tegenstelling tot den Franschen adel vóór de Revolutie, bezat de Engelsche adel in de 18e eeuw geen privilegies, maar beschikte hij wel over een groote macht op politiek en op ekonomisch gebied. Hij leefde in den regel op zijn landgoederen en was in veel geringere mate dan de Fransche adel een hof-adel geworden; het hof van de Engelsche koningen, wier macht zoo veel minder groot en wier gunst minder voordeelig was dan die hunner Fransche collega's, oefende op den adel lang niet die sterke aantrekkingskracht uit als het zooveel schitterender hof van Versailles.

[103]) Een ander verschil met de eerste enclosure-beweging was, dat het door de grootgrondbezitters bemachtigde bouwland thans gewoonlijk niet voor de schapenfokkerij, ter wille van de wol-produktie, werd gebruikt, maar in den regel òf bouwland bleef òf tot weide voor slacht- en melkvee werd bestemd.

Alleen wanneer de herverkaveling van de eigendommen of de verdeeling der gemeene gronden, de algemeene instemming der belanghebbenden had, kon zij, zonder dat het parlement zich ermede bemoeide, onder leiding van de plaatselijke overheid geschieden.[104]) Indien, gelijk in den regel het geval was, niet alle belanghebbenden de enclosure gewenscht achten, was een (initiatief-)wet noodig, die machtiging gaf tot de enclosure over te gaan en de opposanten dwong zich daarbij neer te leggen. Om zoo'n enclosure-wet tot stand te doen komen, moest bij het parlement een adres worden ingediend, waarvan de onderteekenaars minstens $^4/_5$ van de betrokken eigendommen bezaten. Het initiatief tot de indiening van een dergelijk adres werd bijna steeds door de grootgrondbezitters genomen. Zij riepen daartoe een vergadering van de grondeigenaars bijeen en konden hierin veelal gemakkelijk hun wil doordrijven, aangezien de waarde van ieders stem afhing van den omvang van zijn grondbezit en de kleine eigenaars vaak te zamen niet meer dan $^1/_5$ van den grond bezaten. Bovendien ontbrak het den landheeren niet aan middelen om pressie uit te oefenen op onwillige kleine luyden en dezen tot onderteekening van het adres te bewegen. De uitvoering van de enclosure-wet, de verdeeling der gemeene gronden en de herverdeeling der partikuliere eigendommen, geschiedde door eenige kommissarissen, die formeel door het parlement werden benoemd, doch feitelijk door de onderteekenaars van het adres, d.w.z. door de voornaamste onderteekenaars, werden aanwezen. Deze enclosure-kommissarissen konden hun taak geheel naar eigen goeddunken volbrengen en waren aan niemand verantwoording schuldig. Eerst in 1801 werd bij een wet, die overigens ten doel had de enclosures gemakkelijker te maken, bepaald, dat de landheer en diens zaakgelastigden niet tot kommissarissen mochten worden aangewezen en dat men van de beslissingen der kommissarissen bij den vrederechter in beroep kon gaan.

[104]) Sinds 1836 werd hiertoe niet meer de algemeene instemming vereischt, maar was het voldoende, dat een meerderheid van $^2/_3$ zich voor de enclosure verklaarde.

Bij een dergelijke regeling sprak het vanzelf, dat de kleine boer het kind van de rekening werd. Tot overmaat van ramp viel het hem vaak buitengewoon moeilijk, de omheining van zijn land te bekostigen en zijn aandeel in de hooge kosten der enclosure-procedure te voldoen. Voor het verlies van zijn gebruiksrecht op de gemeene gronden kreeg hij in den regel een geldelijke vergoeding, welke veelal alleen tot resultaat had, dat zijn vergeefsche pogingen om het hoofd boven water te houden iets langer duurden. De kleine luyden, de cottagers enz., die op en van de gemeene gronden leefden, maar op het gebruik van dien grond geen rechten konden doen gelden, raakten al hun bestaansmiddelen kwijt en zagen hun huisjes en hutten afbreken; de enclosures leidden dan tot een ontvolking van het platteland; in sommige streken bleven alleen de grondbezitter en diens bedienden en eenige pachters over. „Het is een verdrietig ding", zeide de graaf van Leicester, toen men hem met de voltooiïng van Holkham geluk wenschte, „in zijn land alleen te zijn. Ik zie om mij heen en aanschouw geen woning buiten de mijne. Ik ben de reus van Reuzenburg, die al zijn buren heeft verslonden." [105])

Wat de produktiviteit van het agrarisch bedrijf betreft, beteekenden de enclosures ongetwijfeld een groote vooruitgang.[106]) Zij maakten een veel ekonomischer gebruik van grond en arbeidskracht mogelijk en gaven den kapitalistischen geest gelegenheid zich eindelijk ook in het voor hem zoolang bijna ontoegankelijke landbouwbedrijf volkomen uit te leven.

De ekonomisten van dien tijd staarden zich te zeer blind op dien vooruitgang dan dat zij voor de schaduwzijden van de enclosures veel oog zouden hebben gehad. Trouwens zij waren overtuigd, dat ook op

---

[105]) K. Marx. *Het Kapitaal*, vertaald door F. v. d. Goes, deel I, 3e stuk, blz. 196.

[106]) „De gemiddelde oogsten per acre zijn in den loop der achttiende eeuw, met die der zeventiende vergeleken, ruim 80 percent toegenomen en voor een groot deel is dit aan de opruiming van het Open field system te danken." (N. G. Pierson. *Leerboek der Staatshuishoudkunde*, 3e druk, 2e deel, blz. 266.)

dit gebied de vernietiging van het oude stelsel, met zijn gebondenheid en beperking van de individueele vrijheid, voor àllen de grootst mogelijke welvaart zou brengen. En bovendien schijnt niet ieder van hen altijd ervan doordrongen te zijn geweest, dat leven en geluk van den mensch een belang van hoogere orde is dan de toeneming van den rijkdom.

De agrarische specialiteit Young schreef: ,,De grond van de boeren wordt slecht bebouwd; hij is de woonstede van sleur en van ellende . . . Waar echter enclosures hebben plaats gehad en grootbedrijven tot stand zijn gekomen, is de grondrente gestegen." Van de slachtoffers trok hij zich niet bijster veel aan: ,,Op de tegenwerping, dat de landbouwende bevolking ten gronde ging, antwoordde Young: ,,Naar mijn meening is de bevolking een onderwerp van ondergeschikt belang. De grond moet zoo bebouwd worden, dat hij de grootst mogelijke opbrengst oplevert; om de bevolking mag men zich daarbij niet bekommeren . . . Een bevolking, die in plaats van den rijkdom van het land te vermeerderen, slechts te zijnen laste komt, is een schadelijke bevolking." [107])

Dezelfde Arthur Young, in wiens woorden de kapitalistische geest zoo onaangelengd en puur tot uiting kwam, moest in 1801 erkennen: ,,Door negentien van de twintig enclosure-wetten zijn de armen benadeeld en soms zeer ernstig benadeeld." En toen het onder de tot wanhoop gebrachte landelijke bevolking tot revolutionaire uitbarstingen kwam, bleek hij zelfs zoozeer tot inkeer gekomen, dat ,,hij een pleidooi hield voor de stichting van kleine boerenbedrijven en van . . . kerken." [108])

De agrarische omwenteling bracht een zoo grondige verandering op het platteland te weeg, dat tegen het einde van de 18e eeuw in Engeland van het gemeenschappelijk grondgebruik en het min of meer gemeenschappelijk grondbezit nagenoeg niets meer was over-

[107]) M. Beer. *Geschichte des Sozialismus in England,* blz. 33.
[108]) M. Beer. Als voren.

gebleven en dat een kwarteeuw later ook de eens zoo vermaarde yeomanery vrijwel geheel was verdwenen.

Een groot deel van de boerenbevolking trok naar de fabrieksteden om in de nieuwe industrie een bestaan te zoeken. „Het is de toevloed van deze levende krachten, die de ontwikkeling van de groot-industrie mogelijk maakt. Deze is als een nieuw land in het hartje van het eigen land, als een Amerika, waar de emigranten in massa heentrekken; met dit verschil, dat het in plaats van ontdekt te zijn, geschapen wordt, dat het ontstaat tezelfder tijd dat het zich bevolkt. Ieder van hen komt er aan wal met al wat hij op het oogenblik van zijn vertrek bij elkaar heeft kunnen brengen: diegenen onder de yeomen, die het minst door enclosures benadeeld zijn en wien het gelukt is bij den verkoop van hun land een behoorlijken prijs te bedingen, brengen een klein kapitaaltje met zich mede. Nu ze, eenigszins ondanks henzelven, uit hun eeuwenouden sleur geraakt zijn, gaan ze hun geluk beproeven in dit nieuwe land, zij zullen zich werpen op de ondernemingen, die van alle kanten naar hun werkkracht dingen. Uit hun midden worden de eerste fabrikanten gerekruteerd, de promotors en de leiders van de industrieele beweging; op de grootgrondbezitters, die hen onteigend hebben, zullen zij wraak nemen, door tegenover hen een met hen wedijverende klasse te vormen. Maar het aantal diergenen is gering. Het meerendeel van de yeomen en de kleine pachters, „tot den staat der huurlingen vervallen", deelen het lot van de andere boeren, die door de ellende worden verdreven van het platteland. Zij bezitten niets, kunnen de industrie niets aanbieden dan de kracht hunner armen. Zij zullen de arbeidersmassa vormen, het naamlooze fabrieksvolk, het leger van de industrieele revolutie." [109])

Een ander en kleiner deel van de boerenbevolking trachtte elders gelegenheid te vinden het bedrijf voort te zetten, dat hun in hun vaderland onmogelijk was geworden, en emigreerde naar de koloniën en

[109]) P. Mantoux. *La Révolution industrielle au XVIII^e Siècle,* blz. 175 en 176.

naar de Vereenigde Staten. De overigen bleven op het platteland en vonden daar, voor zooveel ze niet tot pauperisme vervielen, een karig bestaan als daglooners. Zij vormden de klasse der bezitlooze landarbeiders, wier levenstandaard vaak nog lager was dan die der in de fabrieksteden opeengehoopte proletariërs. Hoe de massa van de kleine luyden op het platteland na de agrarische omwenteling verarmd was — en niet enkel in stoffelijk opzicht — blijkt uit de beschrijving, die de Hammonds geven van den toestand in 1830, het jaar van de laatste groote oproeren onder de Engelsche landarbeiders:

„Een reiziger, die een vergelijking wilde maken tusschen den toestand van de Engelsche en dien van de Fransche plattelandsbevolking, zou weinig anders hebben behoeven te doen dan al wat een eeuw vroeger door reizigers over dat onderwerp was geschreven, om te keeren. In het begin van de 18e eeuw bezat Engeland een welvarenden en Frankrijk een in ellende gedompelden boerenstand". . . . „De (Engelsche) landarbeiders (in 1830), wier vaders vleesch, ham, kaas en groenten hadden gegeten, leefden van brood en aardappels. Hun moestuinen hadden ze verloren; niet langer brouwden zij in hun huisjes hun eigen bier. Voor hun werk koesterden zij noch de genegenheid van een eigenaar, noch eenige andere belangstelling". . . De oude volksspelen „waren nagenoeg geheel uit het Engelsche dorp verdwenen; hun vrouwen en kinderen zagen zij voor hun oogen van honger wegkwijnen; hun woningen waren vuil" en vervallen. De wetenschap van die dagen leerde den hoogeren klassen, dat men, indien men den armen eenige hulp verleende, hun ellende ten slotte slechts zou vermeerderen. „Het gevoel van sympathie en kameraadschap, waarmee een overigens ruw en onvolmaakt bestuur gepaard ging, was vernietigd in de bittere dagen van ontbering en gebrek. Vernederende en weerzinwekkende arbeid werd bedacht voor hen, die de pachter niet wilde of niet kon gebruiken. De Quincey placht, wanneer hij een beeld wilde geven van de zeden van het 18e eeuwsche Frankrijk het verhaal te citeeren van M. Simond; hoe deze, niet heel

lang vóór de Revolutie, een boer had zien ploegen met een tweespan, gevormd door een ezel en een vrouw. De Engelsche armen hadden hem kunnen vertellen, dat er een halve eeuw later Engelsche dorpen bestonden, waar de armvoogd gewoon was, mannen en vrouwen voor den wagen van de parochie te spannen en dat op nog geen honderd mijlen van Londen het schouwspel van een zwakzinnige vrouw tusschen lamoen-stokken niet onbekend was. Mannen en vrouwen leefden van wortels en zuring; in den zomer van het jaar 1830 vond men onder een heg vier oogst-arbeiders, die van honger waren gestorven en lord Winchilsea, die dit feit in het Hoogerhuis mededeelde, zeide dat het geen uitzonderingsgeval was. De arbeider werd slechter gevoed en slechter gehuisvest dan een gevangene, en hij zou niet in staat geweest zijn, lijf en ziel bij elkaar te houden, indien hij niet in strooperij of diefstal of smokkelarij de middelen had gevonden om zijn aalmoezen of zijn daggeld aan te vullen." [110])

***

Toen de omwenteling in het landbouwbedrijf zich voltrokken had, bestond de agrarische bevolking uit drie, scherp gescheiden, klassen: de grootgrondbezitters, die hun landerijen zoo hoog mogelijk verpachtten; de pachters, veelal groote pachters, kapitalistische ondernemers, wier positie overeenkomst vertoonde met die van de fabrikanten, die met geleend kapitaal werkten; de landarbeiders, die geen grond bezaten en gewoonlijk ook geen grond in pacht hadden. De klasse der zelfstandige kleine boeren was nagenoeg geheel vernietigd.

***

De volgende cijfers kunnen een indruk geven van de geweldige veranderingen, welke de Ekonomische Revolutie in Engeland teweeg bracht:

[110]) L. Hammond and Barbara Hammond. *The Village Labourer, 1760—1832,* blz. 240 e.v.

De bevolking van Engeland en Wales werd
in 1688 geschat op 5.5 millioen,
„ 1750 „ „ 6.5 „ .
Zij was gestegen
„ 1801 tot 9.2 millioen.
„ 1821 „ 12.2 „

De stedelijke bevolking nam buitengewoon sterk toe. Zoo was het aantal inwoners van

	omstreeks 1688:	omstreeks 1760:	in 1821:
Londen	ongev. 530.000	ongev. 680.000	1.379.543
Manchester . . .	„ 6.000	„ 40.000	187.031
Liverpool	„ 4.000	„ 35.000	141.487
Birmingham . . .	„ 4.000	„ 30.000	106.722
Leeds	„ 7.000	„ 17.000	83.796
Sheffield	„ 4.000	„ 25.000	65.275
Nottingham . . .	„ 8.000	„ 17.000	40.415

Terwijl de bevolking van Engeland en Wales in 1812 ongeveer 2 maal zoo groot was als in 1688, werd het nationaal inkomen in 1812 geschat op het 9- à 10-voud van het bedrag, waarop het in 1688 was getaxeerd.

Iets van de keerzijde der medaille geven de volgende cijfers te zien:
Voor de belasting, die tot onderhoud der armen diende, moest jaarlijks worden opgebracht: in het midden der 18e eeuw ongeveer 0.7 millioen pond sterling, in het begin der 19e eeuw ongeveer 4 millioen, terwijl in de jaren 1812—1820 het bedrag varieerde tusschen bijna 5 en bijna 8 millioen.

INHOUD.

Blz.

AAN DEN VOORAVOND VAN DE GROOTE OMWENTELING..... 5

DE FRANSCHE REVOLUTIE EN HET NAPOLEONTISCH REGIEM..... 43

A. De Revolutie in Frankrijk..... 43

B. Het Napoleontisch Regiem 57

DE INVLOED VAN DE OMWENTELING IN FRANKRIJK OP ANDERE LANDEN..... 70

DE EKONOMISCHE OMWENTELING IN ENGELAND 84

A. De Industrieele Revolutie 84

B. De Agrarische Revolutie 107

EL. DRUKKERIJ
VOORUITGANG
KEIZERSGR. 378, AMSTERDAM

201118_016

ijze004gebo01

De geboortetijd van het moderne kapitalisme